

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра української літератури

**Єврейська тематика у творчості українських письменників-реалістів II
пол. XIX ст. (Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана
Карпенка-Карого)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 602 групи
Мустеца Еліна Василівна

Керівник:

доктор філологічних наук
професор Бунчук Б. І.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № _____

від « _____ » _____ 2024 р.

зав. кафедрою _____ доц. Мальцев В. С.

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Мустеца Еліна Василівна

ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ II пол. XIX ст. (Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Карпенка-Карого)

В роботі досліджуються образи євреїв у творах письменників-реалістів на тлі особливостей проживання єврейського населення на українських землях під владою російської імперії. Вивчається еволюція єврейських образів в українській літературі XIX століття, становлення та основні твори письменників-реалістів, подаються змальовані ними образи євреїв в широкому контексті тогочасної історичної і літературної ситуації.

Ключові слова: реалісти, євреї, стереотипи, смуга осілости, містечка, шинкар, орендар, посесор, жид.

ABSTRACT

Elina Vasylivna Mustetsa

JEWISH THEMES IN THE WORKS OF UKRAINIAN REALIST WRITERS OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.

(Ivan Nechuy-Levytsky, Panas Myrnyi, Ivan Karpenko-Kary)

The work examines the images of Jews in the works of realist writers against the background of the peculiarities of the Jewish population living in Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire. The evolution of Jewish images in Ukrainian literature of the 19th century, the formation and main works of realist writers are studied, and the images of Jews depicted by them are presented in the broad context of the historical and literary situation of that time.

Key words: realists, Jews, stereotypes, settlement strip, small town, boniface, tenant, owner, Jew (Zhyd).

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Е. В. Мустеца

«... українська література ніяк не повинна минати жидів і повинна одмалювати їх так, як вони стоять в натурі до громад, до панів, до попів, до руського уряду. ... Все се повинно одсвітитись в українській літературі і чим правдивіше, тим більше буде користи з такої літератури: ввесь бит панів, вся їх жизнь, їх відносини до народу, їх політичні й релігійні тенденції, їх національність і відносини до української національності – все се докладно повинна одсвітити в собі українська література».

Нечуй-Левицький І.С.

***Непотрібність великоруської літератури
для України і для слов'яниці***

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	5
РОЗДІЛ І. СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ІІ ПОЛ. ХІХ СТОЛІТТЯ	16
Висновки до розділу І.....	56
РОЗДІЛ ІІ. ОБРАЗИ ЄВРЕЇВ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ	59
Висновки до розділу ІІ.....	115
ВИСНОВКИ	119
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	124

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення єврейської тематики у творчості українських письменників другої половини XIX століття доби реалізму в літературі залишається актуальним для окреслення історії взаємовідносин двох народів, кращого розуміння світлих та особливо темних сторінок їх взаємної історії, та й власне кращого розуміння української класичної літератури, її здобутків доби українського народо- та націєтворення.

Мусимо зазначити хибність доволі поширеної думки про вже досить детальне вивчення науковцями класичного періоду української літератури загалом та образів євреїв у ній змальованих зокрема. При ближчому розгляді матеріалів, які стосуються єврейської тематики в українській літературі, впадає у вічі як відсутність цілісного глибокого аналізу питання, так і загалом більш-менш глибокого і детального огляду єврейської тематики і у конкретних авторів, і навіть певних літературних напрямків чи історичних епох.

Хронологічні рамки роботи. В роботі ми розглянемо твори низки класиків української літератури другої половини XIX століття, а саме І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І.Карпенка-Карого як авторів, які справили неабиякий вплив на розвиток української літератури, а також твори яких були популярними серед населення та стали основою для подальшого формування українського світогляду та культури. Головні їх твори написані у 1865-початку 1880-х років (І.Нечуй-Левицький та Панас Мирний), а також у 1885-1900 р.р. (І.Карпенко-Карий).

Географічні рамки роботи обумовлені творчістю авторів: перш за все у них йде мова про ситуації, події та образи українських земель, які знаходились під владою російської імперії у 60-80-х роках XIX століття. Окремі твори звертаються і до подій кінця XVIII століття (періоду покріпачення українців), а також періоду Гайдамаччини. Важливо згадати і особливості того часу: після реформи зі скасування кріпацтва у 1861 році, під час реформування суспільного життя та зростання ролі промисловості, міст, ремелел та торгівлі,

а також – відродження ідеї української самосвідомості серед української інтелігенції та підготовчий етап до формування української нації. Водночас і в історії єврейського народу – час важливих змін, чисельного зростання, час боротьби різних тенденцій у розвитку народу, а також час можливо найефективнішого застосування його вмінь та навичок на українських землях за різні історичні періоди.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є твори видатних українських письменників та драматургів доби реалізму на єврейську тематику, які дозволяють скласти уявлення про умови проживання, заняття, особливості побуту єврейського народу на українських землях, їх способу життя, взаємостосунки із місцевим населенням та між собою. А також – визначити ставлення автора чи інших героїв до змальованих образів, місце та роль образів євреїв у розгортанні подій творів та загалом оцінити роль і місце єврейської тематики у загальному творчому доробку авторів.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є образи євреїв у творах українських письменників доби реалізму, виданих у відомому серійному виданні «Бібліотека української літератури», де зібрані найбільш поширені та популярні серед читачів твори, які відповідно найбільше впливають на формування в українському культурному полі образів єврейського народу в історичних умовах ХІХ століття.

Зокрема, ми виокремили низку творів зазначених авторів, в яких єврейська тематика є доволі значною та містить цілісні образи, або ж цінні додатки до них, а саме: повісті «Дві московки» (1865), «Рибалка Панас Круть» (1869), «Хмари» (1874), «Микола Джеря» (1876), «Бурлачка» (1878), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881) Івана Нечуя-Левицького, оповідання «Лихий попутав» (1772) та повісті: «П'яниця» (1874), «Лихі люди» (1875), «Голодна воля» (1877), «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875), «Лихо давнє й сьогочасне» (1897), «Повія» (1883-1884) Панаса Мирного та п'єси: «Бурлака» (1883), «Розумний і дурень» (1885), «Наймичка» (1885), «Сто тисяч» (1889), «Сава Чалий» (1899), «Хазяїн» (1900) Івана Карпенка-Карого.

Під час дослідження образів єврейської тематики у зазначених творах нами ставилася **мета** – дослідити образи євреїв у творах українських письменників-реалістів та зрозуміти, чи вони відповідають тогочасній історичній дійсності, чи використовувалися як стереотипні.

Для досягнення мети нашого дослідження необхідно було вирішити наступні **завдання**:

1) зафіксувати міжпредметний характер дослідження образів євреїв в українській класичній літературі доби реалізму;

2) вивчити історичні особливості становлення і умови проживання єврейського народу на українських землях під окупацією російської імперії у II пол. XIX століття;

3) розглянути основні чинники, які впливали на образи євреїв у творах українських письменників I половини та середини XIX століття, які творили у стилі романтизму;

4) дослідити становлення реалізму як художнього стилю, що набув поширення в українській літературі 60-80-х років XIX століття, та їх основних діячів - І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І.Карпенка-Карого.

5) огледіти єврейську тематику у творах кожного із авторів доби реалізму, які досліджуються, показати еволюцію кожного із них у питанні висвітлення образів євреїв в міру становлення їх як письменників;

6) порівняти найбільш вживані образи євреїв кожного із письменників, знайти спільне та відмінне у використанні образів євреїв у авторів періоду реалізму;

7) реконструювати збірні образи євреїв, які використовуються українськими письменниками, та подати особливості їх змалювання;

8) виокремити окремі творчі засоби, які використовують українські письменники доби реалізму у своїй творчості при змалюванні образів євреїв у своїх творах.

9) дійти висновків щодо цілісності змалювання авторами образів євреїв, у їх соціальному спектрі, а також порівняти їх із реальними

історичними умовами проживання євреїв в Україні, точності передачі особливостей їх релігії, культури, повсякдення;

10) дійти висновків щодо впливу особистого ставлення авторів та використання ними стереотипів при змалюванні образів євреїв у своїх творах.

Для досягнення завдань дослідження нами використовувались наступні **методи наукових досліджень**: загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція й індукція, поєднання історичного та логічного аналізу, узагальнення), а також історико-порівняльний та проблемно-хронологічний метод, біографічний, порівняльно-історичний, культурно-історичний, соціологічний, компаративістський, аналіз текстів, аналогії та порівняння.

Практичне значення роботи. Отримані у роботі результати можливо застосувати в навчальному процесі середніх шкіл та інших навчальних закладів при вивченні в межах програми з літератури творчості І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І.Карпенка-Карого.

Теоретичне значення роботи. Отримані у роботі результати можуть стати елементом для подальших досліджень єврейської тематики в українській класичній літературі. Наразі комплексне дослідження образів євреїв в українській літературі ХІХ століття відсутнє, потребує опрацювання великої кількості творів, порівняння таких образів із історичною дійсністю, віднаходження причин і джерел до їх трансформацій. Цікаво було б доповнити тему і образами українського населення у доволі багатій єврейській художній літературі вказаного часу, задля отримання більш повної та всебічної картини.

Новизна роботи. Образи євреїв в українських письменників-реалістів наразі не знаходили настільки комплексного дослідження та не порівнювалися із реальним станом єврейського народу на українських землях під владою російської імперії. Отже висновки окремих дослідників є неповними, а іноді і хибними, а у більш повному обсязі раніше не були представлені в наукових публікаціях з даної проблематики.

Джерельною базою дослідження є власне твори письменників-реалістів української літератури другої половини XIX століття, а саме І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І.Карпенка-Карого.

У галузі філологічних дисциплін питання зображення образів інших народів варто віднести до галузі компаративістики, або ж порівняльного літературознавства, та більш вужче до літературної імагології, чи етноімагології. При розробці теоретичної основи дослідження використовувались праці В.Будного [див. 3; 4], Д.Наливайка [24; 25], певною мірою – І.Забіяки [13], В.Якимович [45], які у своїх працях визначили основні терміни та структурування підходів в межах порівняльного літературознавства.

Проблематику використання таких термінів та понять, як «стереотип», «установка», «забобони» та їх зв'язок між собою вивчали С.Світич [34], О.Гаврилів [5], С.Сердюк [36]. Особливо варто відзначити роботу С.Світича, котрий подав детальний огляд еволюції формулювання та розуміння поняття «стереотип» у різних дослідників, які відтіняють ті чи інші сторони цього доволі багатогранного поняття. У свою чергу, С.Сердюк дослідив питання функцій етнічних стереотипів, їх значення у формуванні етнічної свідомості та їх ролі у перебігу міжетнічних відносин.

Для відображення основних етапів формування і важливих аспектів проживання євреїв на українських землях впродовж XIX століття нами використані праці українських дослідників – євреїв за етнічним походженням О.Наймана «Історія євреїв України» [23], видання Інституту Юдаїки «Нариси з історії та культури євреїв України» [26], П.Магочія «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» [20] та Я.Рабіновича «На зламі віків. До 1000-річчя проживання євреїв в Україні» [32]. При цьому зазначимо, що використані у праці тези, цифри та твердження є загальновідомими серед дослідників єврейської історії та загальновизнаними, тож ми не ставили собі за мету віднайти перших авторів чи першоджерела, які вперше сформулювали б такі оцінки чи звідки взяті відповідні цифри. Також, ми намагались не

використовувати спірні чи авторські оцінки подій, тези чи статистичний матеріал дослідників, котрий можна було б запідозрити у тенденційному підході до зазначеної проблематики.

Для характеристики образів євреїв у літературі романтизму першої половини та середини ХІХ століття нами використовувались як джерела – «Історія Русів» [15], яка справила до певної міри визначальний вплив на них, а також текст опублікованої П.Кулішем «Думи про поневолення козаччини Жидами і її повстання» [14; 18]. Пояснення та обґрунтування до використання в українській літературі терміну «жид» на означення єврейського народу подане за статтею П.Куліша «Недоразумение по поводу слова «жид», опублікованої в журналі Основа [17]. Також, використано відповідний розділ у фундаментальній праці українського діаспорного дослідника О.Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини» [2].

Також загалом окремі питання українсько-єврейських взаємовідносин та погляди на них тогочасної української інтелігенції подано за роботами М.Андрійчука [1], В.Доценка [8], а також відповідно представника єврейської інтелігенції В.Жаботнського [11, 12].

Для оцінки реалізму як літературної течії варто особливо відзначити працю Д.Чижевського «Реалізм в українській літературі» [42]. Загалом Д.Чижевський був не надто високої думки про літературу цього напрямку – на його думку, вона зображала лише образи українського села, стосувалася селянських тем, отже мало привнесла в літературу якихось загальнолюдських тем та образів.

При аналізі основних біографічних даних українських письменників-реалістів викристоувалися як детальні вступні тексти до збірників їх творів, так і спогади про Панаса Мирного Олени Пчілки «Слово» [31] та дослідження С.Єфремова про Івана Карпенка-Карого [9]. Останнє особливо цінне своїми біографічними деталями, які характеризують реальне ставлення драматурга до євреїв, а також огляд власне образів євреїв у його творчості.

Власне монографій, повністю присвячених темі образів євреїв в українській літературі доби реалізму, які б на достатньо глибокому рівні проаналізували і охарактеризували кожен образ та згадку образів євреїв у творчості, фактично немає. Як правило, автори зупинялися лише на найбільш яскравих образах чи творах, які необхідні були для ілюстрації підготовлених ними висновків.

Серед творів, які найбільшою мірою стосуються даної тематики, варто відзначити розвідку Г.Грабовича «Єврейська тема в українській літературі XIX та початку XX сторіччя» [7], М.Тарнавського «Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі» [39] та М.Шкандрія «Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність» [44].

Зокрема, Г.Грабович слушно зазначає, що в цілому впродовж XIX століття в українській літературі було дуже мало звернень до єврейської тематики, а також зауважує, що українська література у цьому плані значно поступається польській чи російській тогочасним літературам. А в цілому проблематика образів євреїв в українській літературі майже повністю не досліджена. Особливо цінною у роботі Г.Грабовича є спроба розробити власне типологію змалювання образів євреїв в українській літературі. Зокрема він виділяє три головні моделі зображення образів євреїв в українській літературі XIX століття: стереотипна (характерна для романтизму та для першої половини XIX століття), соціально-моральна, або "реалістична" (власне реалізм, 60-80-ті роки XIX століття), та політичноетична. Для першого етапу характерним є стереотипне відображення образів євреїв: у таких творах особа єврея є другорядною або й випадковою, його роль функціональна, його образ не викликає особливого інтересу, і тому його характер рідко коли набуває якоїсь глибини, і, звичайно, не має розвитку. Він є радше функцією та символом, а не особою. Відповідно у добу реалізму єврей стає повноправним об'єктом читацького зацікавлення, його зображення, ставлення до його ролі можуть значно різнитися – від різко негативного до вельми позитивного, – але він уже не периферійний персонаж.

Водночас, попри такі глибокі і цінні спроби до класифікації та типологізації образів євреїв в українській літературі Г. Грабович зовсім не розглядає творів І. Нечуй-Левицького, П. Мирного та І. Карпенка-Карого, які власне і є предметом нашого дослідження. Водночас автор розглядає образи євреїв в «Історії Русів», у М. Гоголя, Є. Гребінки, М. Костомарова, П. Куліша, С. Руданського, М. Старицького, І. Франка, М. Левицького, І. Тогобочного, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, В. Винниченка.

М.Тарнавський, досліджуючи безпосередньо творчість Івана Нечуя-Левицького, зосереджується практично лише на одному творі автора, хоча й, напевне, найбільш яскравого за зображеними образами євреїв – повісті «Бурлачка», та лише епізодично на інших працях письменника. Водночас мусимо зауважити, що доволі гострі оцінки подання І.Нечуй-Левицьким образів євреїв М.Тарнавського виглядають доволі упередженими. Автор твердить, що найбільше соціальне лихо у І.Нечуя-Левицького не фабрика і навіть не пани, а «найпідступніші продавці зла, євреї-дільці». Що у письменника «покидьки-підприємці не просто зажерливі потвори – це зажерливі потвори єврейського походження». Стверджує, що для І.Нечуя-Левицького засадничою є саме національна ідентичність Нечуєвих героїв твору, і негативними героями у нього виступають перш за все представники інших національностей, і власне євреї серед них. Доволі яскравий гумористично-гротескний образ послулих євреїв, у той час коли селяни працюють на полі, автор вважає, на нашу думку безпідставно, що Нечуй-Левицький таким чином навмисне применшує їхню людську гідність, у діалозі Миколи Джері із дружиною Бродовського М.Тарнавський бачить намір героя образити її. Автор часто користується фразами: «Без сумніву, Нечуй використовує антисемітські стереотипи...», «Нечуй не приховує ворожості українських селян до євреїв...», «Безперечно, образ Бродовського можна прочитувати крізь призму антисемітської пропаганди». Аналізуючи діалог Миколи Джері із Бродовським М.Тарнавський зазначає: «Погорда до євреїв – звичне явище серед українських селян у ХІХ столітті, але Нечуй розуміє, що

йдеться про зумисну неповагу». Крім того, М.Тарнавський вважає, що Нечуй-Левицький активно використовує стереотипи, поширені серед українців, «зокрема й антисемітські», при чому образи євреїв у Нечуя-Левицького не лише «ґрунтуються на цих упередженнях», але й навіть «поширюють їх». Проведений нами аналіз творів І.Нечуя-Левицького не дає нам підстав погодитись із такими оцінками автора, які вважаємо тенденційними.

Дещо критикує М.Тарнавський і М.Шкандрія: на його думку, «Шкандрій лише намагається відповісти на запитання, чи була українська література, а також окремі автори і твори, антисемітською. Такий підхід не потребує зайвих пояснень і пропонує читачам важливі відповіді, але не надто допомагає зрозуміти національний вимір образів євреїв у Нечуя».

Власне М.Шкандрій у своїй монографії «Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність» зазначав, що українсько-єврейські відносини в різні періоди історії пройшли такі етапи, як відчуження, неприязнь та протистояння і аж до порозуміння, взаємодії та спільної боротьби за громадські та національні права. У рамках літературного реалізму загальне зображення євреїв залишалося негативним – їх часто пов'язували з капіталістичною експлуатацією або ж вважали заручниками відсталого релігійної культури.

Проте серед праць І.Нечуя-Левицького М.Шкандрій детально розглядає лише повість «Микола Джеря», та й то переважно переказує зміст повісті. За висновком М.Шкандрія – єврейські персонажі повісті «Микола Джеря» є впізнаваними, їхня мова та поведінка характерні, а мотивація зрозуміла, і все ж таки вони ототожнені з гнобительською соціальною системою, що вичавлює всі соки з населення [44, с. 71].

Серед творчого доробку Панаса Мирного М.Шкандрій коротко оглядає лише повість «Лихі люди». Водночас аналізує маловідомі оповідання Панаса Мирного, які не входили до більшості видань збірок творів письменника – оповідання «За водою» та оповідання «Жидівка», де автор змальовує позитивні образи євреїв, та які було б доцільно також розглянути для більш

повного опрацювання тематики образів євреїв в українській класичній літературі. Загалом, за висновком автора, власне після погромів 1881-1882 років українські письменники почали ставити під сумнів антиєврейські стереотипи, та сталося це вже в пізніші історичні часи та в рамках інших літературних течій.

Водночас у своєму дослідженні ми зосередились на аналізі власне текстів письменників-реалістів – Івана Нечуя-Левицького [27], Панаса Мирного [21] та Івана Карпенка-Карого [16], а саме виокремили згадані авторами образи євреїв, співставили їх з історичними фактами, із загальним змістом творів, визначили місце і роль образів євреїв у них, та прийшли до висновків, які подекуди не підтверджують висновки ряду вищезгаданих дослідників, які вони зробили у своїх працях.

Апробація дослідження. Основні положення і результати роботи доповідалися науковій конференції студентів і магістрантів філологічного факультету у квітні 2024 р. у доповіді «Єврейська тематика у творчості українських письменників II пол. XIX ст.», опубліковані у збірнику «Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Філологічний факультет».

Обсяг і структура роботи. Загальний обсяг магістерської роботи становить 123 сторінки. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури, який містить 45 позицій.

У першому розділі «Становище єврейського та українського народів на українських землях в II пол. XIX століття» розглянуто питання міждисциплінарного характеру дослідження, особливості становища єврейського народу на українських землях у складі російської імперії станом на середину XIX століття, а також основні чинники, які впливали на формування образів євреїв в українській літературі початку та середини XIX століття. Розглядається також питання зародження реалізму як художнього стилю, його хронологічні рамки та особливості.

У другому розділі «Образи євреїв у творчості українських письменників-реалістів» подаються основні образи євреїв, сформульовані Іваном Нечуй-Левицьким, Панасом Мирним та Іваном Карпенком-Карим. Зокрема проаналізовані як образи євреїв у окремих творах письменників, у хронологічному порядку в міру становлення і трансформації зазначених образів, а також подані збірні образи основних образів євреїв у творах письменників-реалістів.

У роботі цитати із праць власне авторів, які нами досліджуються, подані курсивом. Цитати із праць інших авторів подаються звичайним шрифтом. Так само курсивом ми виділили назви творів письменників, а також головні образи, які аналізуються.

РОЗДІЛ I

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дослідження теми образу єврея та єврейської тематики у творчості українських письменників-реалістів другої половини ХІХ – початку ХХ століття насправді є міждисциплінарним за своєю суттю.

Її неможливо зрозуміти і усвідомити, якщо не брати до уваги власне *історичне тло* зазначеного періоду, а саме – особливості історії та становища єврейського народу на українських землях, та водночас – історичний етап становлення українського народу і держави, в яких умовах проживало українське населення, чого прагнуло і які тенденції панували в суспільній думці.

Щоб глибше зрозуміти форми використання єврейської тематики українськими письменниками важливо розуміти також і *правове становище* як євреїв, так і переважної маси українського населення. Без цього неможливо зрозуміти окремі образи – розпорядника панських маєтків, шинкаря, торговця на місцевих ринках, ремісника, а також і комерсанта чи інших іпостасей, в яких постають перед нами образи євреїв в літературі.

Чималий пласт для кращого розуміння ролі образів євреїв в українській літературі лежить у вивченні *культурології, етнографії, релігієзавства*, навіть *мовознавства* (у контексті особливостей єврейської мови, українсько-єврейські мовні взаємопроникнення та взаємовпливи, взаємну обізнаність населення із мовними особливостями один одного).

Важливо мати на увазі і *економічні особливості і закони*, які діяли на українських землях ід час їх підпорядкування російській імперії в другій половині ХІХ століття. Це був час після реформи 1861 року, яка скасувала панщину, особисту залежність, і водночас була реалізована у доволі суперечливій формі. До того ж, друга половина ХІХ століття – це час значного промислового розвитку, поява численних промислових підприємств, на той

час – ще доволі трудомістких, з важкою працею і з вкрай низькими заробітними платами.

Важливими для кращого розуміння теми також використання певних знань із *соціології* – особливості світогляду, настроїв та характерів різних суспільних та професійних середовищ – селян, міщан, робітників, ремісників та торговців тощо. Особливості поширення такого вкрай негативного в умовах XIX століття як надмірна схильність окремих селян до вживання алкогольних напоїв та всі проблеми, які виникали навколо цього – від сімейних і особистих – і аж до суспільних.

Важливими є і врахування *психологічних* особливостей героїв. Реалісти у своїх творах як правило розглядають котрусь із проблемних ситуацій в суспільстві, вивчають причини, які призвели до трагедій чи складних життєвих ситуацій, їх вплив на психологію головних героїв та на розвиток конфліктів.

Лише бачення проблематики особливостей становища єврейського народу на українських землях в XIX сторіччі одразу в контексті усіх зазначених нами дисциплін допоможе краще уявити і зрозуміти особливості образів євреїв, зображених у творах українських письменників-реалістів II половини XIX століття.

У галузі філологічних дисциплін питання дослідження зображення особливих рис одного народу і в літературі іншого можна віднести до галузі *компаративістики*, або ж *порівняльного літературознавства*.

Власне компаративістика – це галузь науки про літературу, яка вивчає літературні явища шляхом зіставлення різних національних літератур та досліджує їхні взаємини, подібності і відмінності. Компаративістичні дослідження мають справу з різноманітними літературними явищами: від окремих творів чи їх фрагментів до комплексів творів, як, наприклад, літературний жанр, стильовий напрям, творчість певного письменника тощо.

В межах порівняльного літературознавства виділяють 2 підходи [3, с.8]:

1) генетично-контактний підхід, який вивчає зв'язки і взаємини між літературами, зокрема подібності, що виникли у результаті спадковості літературних явищ та взаємодії, комунікації між різними літературами;

2) типологічний, або зіставний, який узагальнює та упорядковує структурні й функціональні подібності, систематизує їх, поділяючи на умовні групи.

Генетично-контактний підхід вивчає літературні явища у аспекті діячності, в той час як типологічний навпаки – зіставляє літератури в синхронічному аспекті, що дає змогу визначити схожість тем, ідей, сюжетів і образів, виокремити літературні жанри, роди, стильові течії тощо.

Питанням зображення інших країн і народів у літературі вивчає окрема галузь літературної компаративістики – літературна імагологія, відома також як *літературна етноімагологія*. Імагологія – це галузь, що поєднує різні дисципліни, і її вивченням, окрім літераторів, займаються також історики, етнологи, культурологи, антропологи тощо, «співпрацює з ними, розробляючи свої аспекти й створюючи свої парадигми» [25, с.57].

Загалом, за визначеннями дослідників, практично будь-яка успішна міжособистісна, групова чи міжкультурна комунікація значною мірою базується на взаємних уявленнях учасників один про одного, на «пізнанні себе через власне “я” та сприйняття себе іншими, а також і на нашому сприйнятті Іншого – як чужинця чи сусіда, ворога або партнера» [4, с. 52].

Д. Наливайко предметом етноімагології називає «“національні образи” країн і народів, що склалися у інших народів у певну історичну епоху (чи епохи)» [24, с. 6]. За його твердженням, «велика роль у творенні “національних образів” належить індивідуальностям - письменникам, ученим, мандрівникам тощо, - але вони вбирають також позаіндивідуальні елементи, знання і передсуди, правду і міфи про інші народи, і співвідношення цих елементів у названих образах може бути дуже різним. Нерідко ці образи або певні їх складники виявляють неабияку тривкість і переходять від покоління до покоління, хоча в цілому вони є змінними і еволюціонують як внаслідок

змін, що відбуваються в об'єктах рецепції, так і дією чинників, пов'язаних з реципієнтами» [24, с. 6]. Спробуємо і ми вивчити власне «національний образ» єврея в українській літературі того часу, визначити яка роль у їх творенні належить українським письменникам і науковцям, та яка – різноманітним знанням і пересудам самого українського народу, та як цей національний образ змінювався з часом.

В. Будний у своїй розвідці «Розгадка чарів Цірцеї ...» на позначення предмету літературної етноімагології пропонує використовувати дещо звуженіший термін – «літературний етнообраз», «під яким розуміємо такий літературний образ, що конструює не лише індивідуальні риси, а й етнічну (національну) ідентичність зображуваних персонажів, краєвидів чи історичної минувшини, подаючи певні їхні ознаки як “типові” для відповідної країни, “характерні” для цілого народу» [4, с. 54].

У свою чергу, І. Забіяка вважає предмет літературної імагології ширшим, ніж звуження його до власне вивчення взаємин між націями, та трактує її як «підрозділ імагології, який досліджує образи Я, Іншого та проміжні між ними, їх ідентичність і своєрідність у творах художньої літератури з метою встановити принципи діалогу/полілогу між ними» [13, с. 218].

У своїх дослідженнях компаративісти оперують низкою термінів, серед яких для нас найбільш цікавими є поняття «стереотип», «установка», «забобони» та їх зв'язок між собою.

Найбільш важливою для етноімагологічних студій є концепція *стереотипу*, тобто певного усталеного, шаблонного, універсального та емоційно забарвленого поняття. Стереотипи виникають внаслідок соціалізації, формуються на основі культурних, соціальних, історичних або особистих досвідів і можуть стосуватися різних аспектів життя, включаючи етнічні групи, статі, раси, професії, національності, вікові групи тощо. Стереотипи допомагають людям пізнавати навколишній світ шляхом «економії зусиль». Базуючись на стереотипи людина не потребує додаткових детальних

роз'яснень, тож стереотип відповідно є спрощеним, узагальненим образом [Див.про це: 34, с. 310-324].

За О.Гаврилів, *стереотипи* утворюються за трьома етапами: спершу осіб ототожнюють до певної категорії, згодом до неї нашаровуються певні особливості поведінки та характеру, зовнішні риси тощо, і врешті дається певна оцінка за принципом «свій-чужий», де «чужий» зазвичай негативно оцінений, на відміну від «свого» [Детальніше див.: 5, с.315-323].

З-поміж безлічі існуючих стереотипів виділяють *етнічний, або ж національний стереотип* – це узагальнене уявлення про поведінку, характер, культуру, спосіб життя та мислення певних народів, визначає відмінності різних етнічних груп. Етнічні стереотипи є способом вираження етнічної свідомості і мають велику вагу у збереженні етнічної ідентифікації.

Етнічні стереотипи, як і стереотипи загалом, є бінарними. Спираючись на узагальнене порівняння «ми – вони» їх поділяють на *автостереотипи* – спрощені стійкі уявлення етнічної групи про самих себе, та *гетеростереотипи* – відповідні уявлення певної етнічної групи про іншу. Автостереотипи та гетеростереотипи не існують як окремі одиниці, а є взаємопов'язаними складовими частинами єдиної цілісної системи особистісної або групової самосвідомості [36, с. 11].

На основі етнічних стереотипів утворюються безліч анекдотів та жартів, ними послуговуються письменники, прагнучи додати до своїх літературних творів впізнавані образи героїв інших національностей, які полегшують сприйняття тексту. Використання етнічних стереотипів у літературі може бути як позитивним, так і негативним, залежно від того, як і з якою метою їх використовує автор.

Нерідко етнічні стереотипи використовуються для загострення конфліктів між персонажами або соціальними групами, що додає драматизму і напруги в сюжет. Інколи вони вводяться в текст для відображення соціальних уявлень та настроїв свого часу, що дозволяє показати, як ці уявлення впливають на взаємини між людьми та групами. Літератори також

звертаються до етнічних стереотипів як до інструменту сатири або критики, висміюючи упередження, абсурдність або несправедливість, пов'язані з ними.

В імагологічних дослідженнях не обов'язковою для оцінювання є правдивість та реалістичність національних образів, адже об'єктивно оцінити можливо упереджені образи етнічних меншин, які були в певний історичний період упослідженими, вкрай важко. Також у формуванні образу країни чи народу важливу роль відіграють історичний та політичний контекст, адже з їх зміною ці образи можуть трансформуватися. В.Будний у своїй розвідці наводить до прикладу образи Іспанії, коли її політичний вплив зменшився, і відповідно до цього її образ перебудувався «до привабливої екзотики», та Німеччини, коли вона індустріально розвинулась, образ змінився «від батьківщини романтичних поетів і музикантів ... до батьківщини пруських офіцерів і божевільних учених» [4, с. 52-63]. Отож, національні образи змінюються не тому, що змінюється нація і її риси, а тому, що ставлення до цієї країни чи народу зазнало змін.

До наукового розгляду імагологію цікавлять не авторські суб'єктивні оцінки, а те, як і чому етнічні стереотипи з'явилися, в якому контексті, які історичні чи політичні передумови для їх виникнення існували, чому автори звертаються до таких образів у своїй творчості, їхня позиція тощо.

Отже, у нашому дослідженні не стільки даватиметься оцінка ступеню правдивості образів євреїв та стереотипів, а лише підсвічуватиметься які стереотипи про єврейське населення існували у період 2 пол. XIX ст., ставлення до євреїв українського населення та відображення цього у творах українських прозаїків та драматургів.

Окремим питанням також стане – чи українські письменники користувались готовими стереотипами щодо єврейського населення та використовували його у своїй творчості, чи можливо навіть самі брали участь у формуванні такого роду стереотипів. Та чи є випадки, коли сама лише вказівка на етнічну приналежність героя до єврейського етносу, без подальшої деталізації його дій, породжує у читача певне необґрунтоване ставлення до

нього. Та й чи діють герої згідно зі своїми етнічними стереотипами, чи іноді діють всупереч їм.

Історія проживання єврейського народу на українських землях надзвичайно тривала і сягає сивої давнини (наприклад, книга історика О.Наймана «Історія євреїв України», яка вийшла у 2003 році, присвячена навіть 2000-літтю проживання євреїв в Україні» [23]). За цей час в історії співжиття двох народів були різні періоди і сторінки. Звісно, яскраві і криваві сторінки своєю емоційністю і трагічністю часто переважають, проте насправді маємо цілі століття мирного співіснування і взаємного доповнення двох народів на українських землях.

Для розуміння ситуації, що склалась на середину – другу половину XIX століття окреслимо в головних рисах, не заглиблюючись надто в деталі та у стародавні часи, стан єврейського та українського народів на українських землях під владою Російської імперії.

Стрімке зростання чисельності єврейського населення на українських землях пов'язують із переходом українських земель під владу середньовічної Польщі (Речі Посполитої), після Люблінської Унії 1569 року, що одночасно співпало із гоніннями на євреїв у низці країн Європи. Польські магнати, які стали власниками значних земельних маєтків в Україні, потребували управителів, які б організовували роботу на їх господарствах.

В таких умовах, природній хист і навички євреїв, які прибували на українські землі, знайшли своє застосування, своєрідно вписавшись у існуючу структуру економічно-соціальних взаємовідносин Речі Посполитої. Євреї посіли становище посередників між польськими панами та місцевим українським селянством, ставши управителями та орендарями у їх численних маєтках, забезпечуючи для панів більші заробітки та ефективно господарювання через посилення гніту та визиску місцевого населення.

Така ситуація призвела до трагічних для єврейської громади подій під час національно-визвольної боротьби українського народу 1648-1654 років під проводом Богдана Хмельницького – ненависть народу до панів-поляків

часто-густо спрямовувалась на євреїв, як їх представників в очах місцевого населення.

В цілому народна пам'ять про Хмельниччину, та пізнішу Гайдамаччину складає значну частку української національної самосвідомості, є важливою для розуміння предмету нашого дослідження.

Ототожнення в очах місцевого населення євреїв із чужорідним панівним елементом (поляками, згодом Російською імперією та пізніше навіть із комуністичними рухами тощо), та у свою чергу з боку єврейського населення – до певної міри нехтування інтересами населення, серед якого проживало, на догоду панівним силам, на багато століть обумовило проблемну ситуацію, яка особливо проявлялася в складні історичні періоди та призводила до непорозумінь та навіть біди.

У свою чергу, Московська держава планомірно, впродовж століть, проводила політику щодо обмеження можливостей євреям проживати на власне російській території, тож на власне землях московської держави євреїв практично не було.

Під час поділів Польщі наприкінці XVIII ст. у складі російської імперії опинилися землі із значним єврейським населенням, отже влада мала визначатися із своїм ставленням до нього. Важливий вплив на подальшу політику російської влади до єврейського населення, які згодом вплинуть на становище євреїв в Україні, мали, за оцінками дослідників, два наступні рішення.

На тлі заворушень між сільським населенням внутрішньо російських губерній та купцями, Указом від 1782 року *міщан і купців імперії зобов'язали оселятися лише у містах*. Як зазначають історики, хоча «обмеження це стосувалося усіх міщан без винятку, проте для євреїв, які за законами імперії від початку зараховувалися до стану міщан, воно набуло загальнонаціонального характеру» [26, с.62].

Після такого рішення усі купці переселяються до міст, де виникають непорозуміння між купцями-росіянами та купцями-євреями, обмовлені вже

боротьбою за сфери впливу та прибутки. Указом Катерини II від 23 грудня 1791 року, *«євреї не мали права записуватись в купецтво у внутрішніх російських містах та портах, а лише дозволено їм користуватись правом громадянства та міщанства у Білорусі та Новоросійському краї»* [23, с. 178]. Таким чином були ще раз підтверджені обмеження на проживання євреїв у внутрішніх російських губерніях.

Кількість євреїв в Російській імперії стрімко зроста після поділів Польщі 1772, 1793 та 1795 років, коли до Російської імперії відійшли Київщина, Волинь, Поділля і Брацлавщина – території, на яких проживали значні маси єврейського населення Польщі. І російська влада чітко стежила і вживала заходів, щоб євреї не змогли проникнути у внутрішні російські губернії. Але при тому постійно запроваджувала все нові й нові регламентації й обмеження щодо євреїв.

Згаданий Указ Катерини II від 23 грудня 1791 року започаткував створення в російській імперії *«смуги єврейської осілості»* - територій, на яких дозволялося проживання євреїв. Остаточна *«смуга осілості»* була закріплена внаслідок ухвалення *«Положення про євреїв»* від 30 травня 1835 року. На території України до неї входили Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (Крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії [26, с. 63]. Крім українських земель, до *«смуги осілості»* увійшли також землі Білорусі та Польщі. У такій формі *«смуга осілості»* проіснувала до 1917 року, коли була скасована.

Наступним ключовим рішенням російського уряду, яке визначило структуру та спосіб життя єврейської громади на українських землях, стало рішення про *обов'язкову приписку євреїв до стану виключно міщан*, та у окремих випадках, залежно від розмірів наявного капіталу – до купців різних гільдій. Міщани *мали право проживати виключно в містах*. Внаслідок чого ті євреї, які вже проживали в українських селах. Переселяються до міст і містечок.

Щодо єврейського самоуправління, в містах була законодавчо узаконена давня *система «кагалів»*, які були фактично посередниками між єврейською громадою та центральною владою (кагали збирали податки, усіляко регламентували спосіб життя євреїв, слідкували за дотриманням євреями вимог законодавства тощо). Євреї залишалися особисто вільними (попри панування кріпацтва на українських землях до 1861 року), водночас сплачували подушний податок значно вищий ніж міщани та купці християнського віросповідання, за даними низки авторів – удвічі [Див. про це: 23, с. 179].

У 1840-х роках складається також практика, що євреї в містах проживали в межах лише певних кварталів та вулиць, виявилися замкнутими в межах *гетто* (термін не мав ще того негативу, привнесеного нацизмом в період Другої світової) [Більше про це див.:43, с. 34-36].

Отже єврейське населення виявилось сконцентрованим, чи краще сказати замкненим, в містах і містечках (невеликі поселення, щось середнє між містом і селом, єврейською мовою їдиш – *«штетлах»*) переважно Правобережної, а також і інших областей України, які входили до «смуги осілості», утворивши своєрідну культуру містечок, як стала невід’ємною частиною української культури ХІХ століття.

Орієнтовно оцінити *соціальну структуру єврейського населення* на території України можна на основі даних 1817 року: тоді, із зареєстрованих в українських губерніях 396.316 осіб-євреїв, купців було 1.767, міщан – 241.046, ремісників – 48.237 та землеробів – 5.266 [23, с. 187].

Чисельність євреїв в Україні, за даними 1880 року, складала 1 млн. 507 тис.осіб, зокрема у Подільській, Київській та Волинській губерніях – 1.048 млн.осіб, де вони складали відповідно 18,7-14,9% всього населення. Відповідно до перепису 1897 року в українських губерніях російської імперії проживали 1,644 млн. євреїв, або ж 8% всього населення. В цей період євреї складали третю за чисельністю етнічну громаду, поступаючись українцям (20,6 млн.осіб) та росіянам (2,085 млн. осіб). Серед мешканців Дубно вони

становили 72% населення, Луцька – близько 80%, Рівного – 68%, Острога – майже 75% Бердичева – понад 86% [26, с. 64-65].

Власне в губерніях Правобережної України станом на 70-ті роки XIX ст. єврейське населення складало 39% населення міст, 53% населення містечок та 15% населення сіл [23, с. 186].

За словами дослідника О.Наймана, «у другій половині XIX століття в тій частині України, яка входила до Російської імперії, мешкало понад 2 мільйони юдеїв. Якщо у імперії загалом вони складали 4% населення, то в Україні – 8, а на Правобережжі – 12. ... У деяких містечках Правобережжя юдеї складали 70-80 відсотків їх жителів. Близько 3/4 юдеїв України були ремісниками і дрібними торговцями. Це були крамарі, шинкарі, кравці, чоботарі, ювеліри, які складали єврейський середній клас. ... Переважна більшість юдеїв працювали у своїх житлах, що одночасно були майстернями, крамницями та коморами для сировини і готової продукції. Там же працювали з ранку до ночі, а потім тут же на підлозі лягали спати» [23, с. 231].

Шукаючи шляхи для виживання, юдеї першими започатковували нові сфери діяльності, засновували нові виробництва. Станом на 1850 рік, на Волині євреям належало 46,4% *заводів і фабрик*, у Подільській губернії – 42,1%, в Київській – 15,5%, а всього на Правобережній Україні – 38,2% [23, с. 184]. Звісно, це були невеличкі і навіть дрібні підприємства. У 1897 році євреям належало 33,9% підприємств харчової (борошномельної, цукрової, олійної, тютюнової), легкої (взуттєва, меблева), будівельної (цегельна, лісопильна) промисловості Південно-Західного краю імперії. Євреї були власниками або орендарями 90% млинів, 96% винокурних і 80% пивних заводів [26, с. 73]. Після скасування кріпосного права та загального зростання промислового виробництва в Україні зростає кількість промислових підприємств, тож чимало євреїв обслуговують промислові підприємства, займаючись збутом продукції, закупівлею сировини чи піднаймом та облаштуванням робітників. Водночас умови праці та заробітки того часу були

настільки важкими і мізерними, що додатково викликало невдоволення робітників, яке часто концентрувалось на євреях.

Після реформи 1861 року євреї часто *орендували у панів землі* і роздавали їх селянам в оренду. Зокрема у 1872 році на Київщині, Поділлі та Волині 914 євреїв орендували 516958 десятин землі, сплачували поміщикам 1509 тис.рублів, а отримували 3600 тис.рублів. На Чернігівщині у 600 маєтках в руках євреїв-орендарів зосереджувалося 40% орної землі [26, с. 71].

Основним же зайняттям численних мас євреїв на території України стало зайняття ремеслами та дрібною торгівлею на міських ринках. Євреї займались майже 60-ма видами ремесел (кравецьке, шевське, столярне, ковальське, теслярство, будівництво тощо). Картину їх злиденного життя змалював статистик О.Суботін: «Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного мешкання, повсякчас потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість із них не мають постійної роботи. Замовлення, що вони одержують, - випадкові, і вони перехоплюють їх один і одного. Дуже часто вони не мають ніякої роботи, а, одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...» [26, с. 72].

Одним із найбільш проблемних у двосторонніх українсько-єврейських взаєминах було оренда шинків, гуральництво («право пропінацій» – відкуп у держави права виробляти горілку). Впродовж 19 століття євреям постійно то забороняли то знову дозволяли займатись шинкарством. Наприклад, у 1845 році євреям офіційно було заборонено займатись гуральництвом, а у 1863 році обмеження були скасовані. Шинки та пов'язане із ними надмірне вживання алкоголю та алкогольні залежності, які змушували людей відносити до корчми та пропивати останнє та навіть в борг, особливо негативно сприймалося місцевим населенням.

Таким чином, станом на середину XIX століття єврейське населення, на той час доволі численне та до певної міри перенаселене, було зачинене в межах «Смуги осілості», проживало переважно в численних малих містечках по усій

Правобережній Україні, замкнутими групами в межах гетто та кагалів, та займалося орендою, шинкарством, лихварством, ремеслом та торгівлею на місцевих ринках, та частково оптовою. Шинкарі, які навіть по декілька родин проживали практично в кожному українському селі, одночасно були для селян і лихварями, як в доброму сенсі – місця, де завжди у скруті можна було отримати певні кошти чи продати, хоч і задешево, щось із майна, так і в поганому – значні боргові зобов'язання селян, котрі брали горілку «в борг» та накопичували доволі великі борги, або ж за значної скрути отримати кошти на надто кабальних умовах.

Крім того, в умовах панування до 1961 року кріпацтва, українські селяни були вкрай обмежені у вільному продажі надлишків сільськогосподарської продукції, переважно місцевими ринками, тож євреї-купці, які завдяки широким зв'язкам із одновірцями з інших регіонів. Дізнавалися в яких регіонах є краща ціна та скуповували у місцевих виробників сільськогосподарську продукцію з метою їх продажу за кращу ціну.

Звісно, той позитивний внесок в розвиток економічного життя краю, як-то пожвавлення торгівлі чи налагодження більш ефективних систем господарювання в очах місцевого населення виглядали як посилення визиску та як пошук панами та євреями все нових способів витискання з людини більше коштів. Та звісно, у всіх своїх заняттях єврейське населення перш за все дбало про свій власний заробіток, за рахунок перш зав се сусідніх українців (витиснення місцевих селян із ринків, створення умов за яких він не міг продати свою продукцію тощо), що породжувало у селян враження про визискування євреями населення України.

Така економічна і соціальна ситуація накладалася на загалом природні почуття протиставлення місцевого населення євреям, що посилювалося відмінностями у віросповіданні, замкнутістю єврейських громад, мовним бар'єром, особливостями одягу і побуту тощо. В очах простих селян єврейське населення відчувалося «чужим», до того ж іновірцями, які визискують місцеве

населення, а при тому вважаються більш привілейованими та більш захищеними законодавчо та владою.

Окрім політики недопущення переселення євреїв на Схід та замкнення їх в межах міст та містечок України, ключовою політикою Росії щодо вирішення «єврейського питання» стало намагання і заохочення асиміляції євреїв із місцевим населенням, ліквідації його національних та культурних особливостей, в тому числі й релігійної приналежності. Зокрема, уряд активно заохочував перехід євреїв з іудаїзму до православ'я, вживав заходів до ліквідації національних особливостей євреїв, встановлював додаткові податки на пошиття і носіння єврейського одягу, згодом була ліквідована і кагальна організація. Крім того, намагалася перетворити євреїв на селян, дозволивши їм переїзд на землі Південно-Східної України для зайняття сільським господарством. Російська влада неодноразово впродовж століття поверталася до цієї ідеї, за результатами якої станом на 1914 рік існувало 27 єврейських колоній із 23,000 осіб, які займалися сільським господарством.

Згодом для посилення асиміляційних процесів у 1827 році Микола I запровадив для євреїв військову повинність. При цьому якщо в середньому з населення брали в рекрути 7 осіб із кожної тисячі, то з-поміж євреїв – 10 [26, с. 67-68]. Проте всі ці заходи не давали владі сподіваних результатів.

Більший вплив на ситуацію в єврейській громаді мали кроки російського уряду щодо пришвидшеної асиміляції євреїв та їх включення в російське суспільство через залучення євреїв до російської громадянської освіти, наданні права вступу до народних училищ та гімназій, підтримка і надання особливих прав тим, хто переходив у православну віру, зокрема яким дозволялася державна служба тощо [26, с. 65]. Раніше євреї навчалися практично виключно в релігійних школах при синагогах, що мало важливе значення для збереження єврейського народу, мови і звичаїв, проте сприяло національній замкнутості євреїв в країнах проживання. Це співпало із виникненням в самому єврейському середовищі руху «гаскала» - або ж

просвітництво – рух за світську освіту та відхід від традиційного єврейського способу життя.

Стосовно процесів, які панували в єврейській громаді варто зазначити, що в цілому, діяльність громади була зосереджена на збереженні культурних, мовних, релігійних особливостей єврейського народу. Місцеві ортодоксальні рабини, керівники кагалів, засновані при синагогах єврейські релігійні школи були спрямовані на дотриманні євреями своїх звичаїв та традицій. На їх думку, за якою стояла тисячолітня історія єврейського народу, збереження євреями своєї мови та традицій, забезпечення самого існування єврейського народу у вигнанні (*в галуті*) можливе лише в самоізоляції, в мінімізації контактів із зовнішнім світом та іншими народами. Проте, в результаті зазначених тенденцій щодо громадянської освіти та появи серед єврейської громади поглядів, що вирішення «єврейського питання» можливе лише в міру зростання громадянських прав, рівності перед законом усіх громадян, і в такій системі координат євреї зможуть отримати рівні громадянські права у російській імперії.

Крім того, в єврейському суспільстві існували постійні суперечки між традиційним юдаїзмом та прихильниками новітніх релігійних течій хасидизму, які виникли в Україні.

Численні дискусії відбувались стосовно мови спілкування – поширеного в Україні ідишу та давнього івриту, панували різні оцінки місцевої культури штетлів (містечок) та гетто. Одні стверджували, що вони дозволили євреям зберегти свої культурні особливості та зберегтися як народу, інші вказували на їх обмежувальному характері та вважали згубними для єврейського народу. Поширені були дискусії між «ідишистами» і «івритистами», котрі виступали за використання євреями чи то напівмертвої мови «іврит» чи «жаргону» - ідишу. Згодом додалася ще й дискусія між сіоністами й асиміляторами: сіоністи заявляли, що вирішенням єврейського питання може стати лише створення єврейської держави, тож їх противники, не бачучи реальних шляхів до її створення – продовжували наполягати на необхідності боротьби за

рівноправ'я та інші реформи в межах російської імперії, або ж за національно-культурну автономію.

Популярність отримання російської освіти серед євреїв стрімко зростає: якщо в 1853 році в російських гімназіях навчалося лише 159 єврейських учнів, то в 1880 р. – 7 тисяч, у 1886 р. – 35 тис. євреїв. При цьому проявилася певна спеціалізація, професійна зорієнтованість: в Харківському університеті на медичному факультеті євреї становили 40% всіх студентів, а в Новоросійському університеті в Одесі – євреї складали 30% студентів медичного факультету та 41% - юридичного.

Асиміляційна політика російського уряду, та у свою чергу поширення прихильників гаскали серед єврейського населення, зростання зацікавленості серед єврейського населення у отриманні російської громадянської освіти дали свої плоди: в російській імперії з'являється доволі широкий і швидко зростаючий прошарок «росіян Мойсеевого закону» - євреїв, які політично стояли за російською державою, прониклися російською мовою і культурою.

Водночас такою політикою російської влади вдалося домогтися наступного: євреї стали в Росії головними русифікаторами. Вони «перетворили міста в Україні на російські твердині серед українського сільського моря», тож як раніше гнів селян на польського пана часто мав наслідком антиєврейські акції, так і в очах патріотично налаштованих громадян гнів на Росію мав за найближче її уособлення – євреїв.

Проте, само в той час, коли політика асиміляції почала давати свої плоди, коли частка таких «російських євреїв» стала помітною – російське суспільство першим виступило проти них. Новим лозунгом того часу з боку російського суспільства стає політика захисту традиційного російського суспільства та органів влади від натиску з боку «російських євреїв». Символічною для того часу стала назва однієї із публікацій в російському «Новом Времени» за 1880 рік: «Жид идет!». Також, доволі відомою стала фраза міністра внутрішніх справ Росії з єврейського питання та стосовно «смуги

осілости»: «Західний кордон для євреїв відкритий», натякаючи, що євреї мають два шляхи – або асиміляція, або еміграція [26, с. 69].

Після вбивства народовольцями царя Олександра II 1 березня 1881 року політика уряду в єврейському питанні різко жорсткішає. Хоча серед десятка учасників вбивства була лише одна єврейка, цього вистачило, щоб підняти хвилю антиєврейських настроїв. Результатом чого стали серія єврейських погромів у близько 150 населених пунктах українських губерній та Царства Польського. Пізніше, у жовтні 1905 року хвиля погромів повторилася у значно більших масштабах: тоді сталося 620 погромів у 102 містах.

У 1886 році було встановлено процентну норму для євреїв при вступі до навчальних закладів: в «смузі осілости» євреї могли складати не більше 10% всіх вступників та поза нею - 5%. Запроваджені нові обмеження стосовно права євреїв на державну службу, в обранні на земські посади, обов'язки присяжних, у зайнятті адвокатурою, вводяться нові заборони на професії, аж поки політика не обернеться на відверте поширення у суспільстві шовіністичних та погромницьких настроїв, як засобу зміцнення проімперських настроїв населення в часи очікування реформ. Українським селянам намагалися довести, що вони є росіяни, їх батьківщина – Російська імперія, а різноманітні революціонери та сепаратисти – вороги, всі народні біди – від євреїв-іногородців.

Євреї в Україні жили своїм доволі багатим і культурним життям – у них були свої музиканти, співаки, гумористи, художники. Виходила єврейська преса російською мовою та на івриті, були свої видавництва.

Але єврейська культура залишалася майже невідомою навколишньому населенню. Так само як і єврейське населення мало знало про культуру українську. Між народами наче постала стіна – кожен жив своїм окремим життям, у своїх радостях і бідах. Наприклад, у 1876 році прийнятий указ про заборону українського друкованого слова та театру, а в 1883 році особливий циркуляр заборонив євреям ставити п'єси на ідиш. Але ці події залишились взаємно непоміченими і кожна сторона переживала свої удари сама.

З початку XX століття українці та євреї боролися за автономію і ворог у них був – чорносотенство, але до глибшого порозуміння не доходило.

Серед єврейського населення так само сильні були антиукраїнські настрої – які ототожнювали український рух із погромами, що підігрівалося і єврейськими імперськими істориками. До того ж, зміцнення та посилення українського населення дещо загрожувала інтересам євреїв, тому вони ставились до неї доволі стримано і навіть вороже.

Для української літератури I половини XIX століття, як і загалом для літератури того часу, характерними були написання творів у стилі романтизму. Українські романтики зверталися до найбільш яскравих сторінок української історії – козаччини – та часів національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького та пізнішої Гайдамаччини. Боротьба за волю, зображення видатних персонажів української історії в умовах звияжної боротьби за визволення українських земель визначає тематику їх творчості.

На загальну думку дослідників, *визначальний вплив на літературу та українських письменників першої половини XIX століття, точніше починаючи із 1825-х років мала історична праця остаточно не встановленого автора – «Історія Русів»*. Написана ймовірно на межі 18 та 19 століть чи в перші роки XIX століття, стала відомою десь між 1822 та 1825 роками, у 1829 році вже була доволі широко відома у численних своїх рукописних переписаних копіях, та остаточно надрукована у 1846 році [15].

За словами О.Оглоблина, «історично-літературні твори Євгена Гребінки, Ізмаїла Срезневського («Запорожская старина»), Миколи Гоголя, Амвросія Метлинського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша були побудовані на «Історії Русів». «Історія Малороссії» М.Маркевича (р.р. 1842-1843) майже цілком переказала її, а «над системою думок» Т.Шевченка «ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили... як «Історія Русів» [15, с. 15].

Надрукована вона в 1846 році, в році, коли виникло «Кирило-Мефодіївське братство». А коли в Російській імперії запанувала реакція, «Кирило-Мефодіївське братство» розгромлене та його члени репресовані, тоді

«лише Історія Русів стояла на сторожі української національної ідеї» [15, с. 17].

Окрім впливу на літературу, де її вплив оцінюють на рівні із Кобзарем Тараса Шевченка, визначальний вплив «Історія Русів» мала і на *історичні праці* з історії України-Малоросії, які саме друкуються в той час. Саме наприкінці першої чверті XIX століття пробуджується суспільний інтерес до написання та прочитання праць з історії українських земель, а отже і до формування самоусвідомлення українців, окремішності українського етносу, його історії та культури. У 1822 році виходить друком «История Малой России» Бантиш-Каменського. На той час автор ще не був знайомий із «Історією Русів», та після знайомства з нею у 1830 році, вже з урахуванням її, видає друге видання своєї книги. У 1842 році свою «Історію Малоросії» видає М.Маркевич.

Центральне місце в «Історії Русів» займає Хмельниччина, а «вся історія українсько-московських взаємин 17-18 століття, подана в Історії Русів, - це страшна картина московської зради, визиску, гноблення і терору. Це вперше після мазепинців поставлено цю проблему на таку широчінь, і ніхто до Шевченка не зробив цього з такою силою, як «Історія Русів» [15, с. 25].

Поряд із загальним впливом ідей «Історії Русів» на українську історію та літературу, так саме на них передається і погляд на роль і місце євреїв в Україні, головним чином ситуація, яка склалася напередодні Хмельниччини і яка призвела до трагедії для єврейського народу під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Зважаючи на той величезний вплив, який справив текст «Історії Русів» на всю подальшу історичну традицію, літературу, дискусії з питань українсько-єврейських стосунків, наведемо найбільш характерні уривки з даного твору.

Зокрема, після страти гетьмана Северина Наливайка у 1597 році автор «Історії Русів» пише:

««Жиди, яко непримиренні вороги християнства, тії світові побродяги і притча в людстві, з захопленням взялися за таке надійне для них гидкоприбутництво і негайно ключі церковні та мотузки дзвіничні відібрали собі до корчем. При всякій требі християнській мусить титар йти до Жида, торгуватися з ним і, по важливості відправи, платити за неї і випрохати ключі; а Жид при тому, насміявшись досхочу з Богослужби християнської і облаявши все, християнами шановане, називаючи його поганським, або, по-їхньому, Гойським, наказував титареві повертати йому ключі під присягою, що нічого про запас не відправлено» [15, с. 59].

Після смерті Петра Конашевича-Сагайдачного у 1622 році «по найзначніших містах і торговицях віддано збір той пасочний також в оренду або на відкуп Жидам, котрі, стягаючи данину сію нещадно, визначали й число пасок, якому господареві скільки за числом родини мати належить, і згодом силою їх накидали, а в тих господарів, які самі пекли паскові хліби, додивлялись жиди і цінували при Церквах на їх посвяченні, позначаючи всі хлібини, які базарні, так і в домах печені, крейдою та вуглем, щоб вони данини не уникнули. І так чинячи Жидівство над Християнами у їхній власній землі наругу, само тим часом відправляло паски свої вільно і проклинала Християн і віру їхню в синагогах своїх, на Руській землі влаштованих, безборонно; а Поляки, тим потішаючись, всілякі пособляння та потурання Жидам робили» [15, с. 69].

Та зрештою напередодні власне Хмельниччини, після поразки повстання гетьмана Остряниці у 1638 році, «нарешті, пограбувавши всі церкви благочестиві Руські, віддали їх в оренду Жидам, а утвар церковну, як от: потири, дискоси, ризи, стихарі та всі інші речі розпродали і пропили тим же Жидам, котрі зі срібла церковного поробили собі посуд та убрання, а ризи та стихарі перешили на спідниці Жидівкам; а тії тим перед Християнами вихвалялись, виставляючи нагрудники та спідниці, на яких видні були знаки наших хрестів, ними зірваних...» [15, с. 80].

Дух «Історії Русів» чітко проглядається у творчості Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя («Тарас Бульба»), Миколи Костомарова та інших творів того часу.

Ще більше вплинула на українсько-єврейські взаємини в літературі романтизму виявлена в середині XIX століття та вперше повністю опублікована Пантелеймоном Кулішем «Дума про поневолення козаччини Жидами і її повстання». У вказаній думі перелічуються утиски місцевого населення з боку євреїв-орендарів, які постійно вигадували різноманітні мита і платежі та дуже утискали селян напередодні Хмельниччини. Також, зазначається і про оренду євреями православних церков.

Зазначена Дума була опублікована Пантелеймоном Кулішем у книзі «Записки о Южной Руси. Т.1» у 1856 році під назвою «Дума о жидовских откупах и о войне из-за них», із зазначенням, що текст думи раніше опублікований у книзі «Етнографічний збірник», проте з деякими пропусками та помилками, тож П.Куліш записав її ще раз з усією точністю в Олександрівці [18, с. 56-63].

Текст думи (уривок) наводиться також в редакційній статті «Недоразумение по поводу слова «жид» [17, С. 140-141]. Також, наприклад, три варіанти думи під назвою «Угнетение Украины Жидами-арендарями и возстание. 1648. (Дума)» наводяться в книзі Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. [14, с. 21-30]. При цьому зазначається, що перший варіант записаний в Олександрівці в Чернігівській губернії від Андрія Шута, другий варіант – записаний в Жаботині Ф.Штангейєм, та третій варіант – із рукописного збірника Чубинського і Новицького.

Зазначені два чинники – текст «Історії Русів», а також «Дума про пригнічення України Жидами...» значною мірою визначали і формували образи євреїв в українській літературі романтизму впродовж I половини та середини XIX століття. Де єврей виступав як шинкар, лихвар, орендар панських маєтків, який постійно вигадує все нові й нові побори для селян,

постійно намагається догодити панам, та особливо – знущається над православною вірою, зокрема утримує в собі мотузки від церковних дзвонів, запровадили «пасочний» збір тощо. Окремі із зазначених тез знаходять своє підтвердження в історичних документах, до яких значно зростає суспільний інтерес в першій половині XIX століття, а особливо в різноманітних думках, піснях та оповіданнях, збір і публікація яких набули особливої популярності в середині XIX століття.

Ще одним надзвичайно важливим засадничим моментом, який стосується образів євреїв в українській літературі, є питання щодо використання на означення єврейського народу терміну «Жид», а також переважного того факту, що в Російській імперії з кінця 18 століття в офіційних документах намагалися використовувати термін «єврей» та намагалися поширювати цю практику і на українські землі.

Зокрема, за словами українських єврейських істориків, в Російській імперії під час царювання Катерини II єврейська делегація, очолювана комерсантом Єгошуа Цейтліним, звернувшись до імператриці з проханням називати прихожан синагог не «Жидами», а «Євреями». Перший термін з часів «єресі жидовствующих» сприймався у імперії негативно, а другий – походив від івритського «іврі» і був притаманний церковно-слов'янській термінології. Прохання євреїв підтримав фельдмаршал Григорій Потьомкін, який співпрацював з Цейтліним. Отже незабаром з офіційних документів країни, підписуваних на найвищому рівні, вилучається слово «жид» замість якого вживається термін «єврей» [Див. про це: 23, с. 179].

Водночас на тренах України серед народу, а отже і серед української літератури продовжувало вживатися слово «Жид». Ймовірно, причиною до того став той факт, що українська література творилася в першу чергу в період романтизму, з її апеляцією до часів Козаччини, Хмельниччини та Гайдамаччини, коли використовувалося перш за все слово «Жид». Замінювати його на «єврей» було б недоцільно, оскільки втратилися б історичні зв'язки оповіді із народними уявленнями. Українська література, вирішивши на

романтизмі та на творах з використанням назви народу як «Жид», перенеслася і на літературу більш пізніх реалізму та подальших течій. До того ж, серед народу вживалося переважною мірою слово «Жид», а на Буковині і до Другої світової війни. Водночас використання українськими авторами терміну «Жид» не носило само по собі негативного звучання, навіть якщо обрає єврея і був негативним за своєю суттю.

Докладно висвітлено питання формування двох термінів – «Жид» (народне, яке можливо перейшло із польської мови) і «Єврей» (релігійне, назва використовується у релігійних книгах та у богослужіннях), які обидва є характерними й історично виправданими для української традиції, у розвідці О.Брика [2, с. 5-8]. Не станемо переповідати його аргументи, але найкращими є паралелі із українцями, які свого часу боролися, щоб їх називали не терміном «Русини», а «Українці», отже, на його думку, на вимогу єврейського народу, нині варто користуватись словом «єврей». При цьому він зазначає, що термін «Жид» набув принизливого значення саме на Московщині, тоді як в Україні залишався у звичайному, достойному значенні. Після поневолення України російською імперією влада, використовуючи термін «єврей» та переслідуючи за використання терміну «жид» надала йому негативного, образливого значення і серед українців.

Використання українською класичною літературою терміну «Жид» на даний час, оскільки склалася стійка традиція використовувати перш за все слово «Єврей», а отже і формування терміну «Жид» як образливого, надає українській літературі певного негативного забарвлення, необхідності додаткових пояснень, наприклад під час вивчення творів у загальноосвітніх навчальних закладах, відмінності та особливості використання цих термінів. Нещодавно, в середині 90-х років минулого століття навіть були намагання/вимоги до Міністерства освіти з боку єврейських організацій щодо заміни цього терміну у творах шкільної навчальної програми, або навіть і вилучення із неї творів, де євреї зображуються в негативному світлі. Наразі таких вимог не лунає, проте можна очікувати на їх появу в майбутньому -

наразі атакам піддаються переважно історичні оцінки Гайдамаччини, а також Хмельниччини, та їх меморіалізація у назвах вулиць та пам'ятниках.

Перші непорозуміння стосовно використання українською літературою слова «Жид» на позначення єврейського етносу виникли одразу з появою української преси. Зокрема, до українського журналу «Основа» ще у 1861 році надійшов лист, в якому обурений читач зазначав, що російська література давно відмовилась від слова жид, тоді як видавці «Основи», користуючись і надалі словом жид, «хотять пробудити середньовічну ворожнечу, що ледве-ледве задрімала, ... хотять повернути свій народ ... до часів Богдана, ... невже вам це доставить душевне задоволення, коли розлючена чернь проведе свій ніж по тисячам нещасних жертв і кров майже пів мільйона Євреїв безвинно проллється по Україні?» і т.д. [17, с. 134-135]. Автор листа «закликає – не ображайте нас більше. Невже вам це важко? Погодьтеся, що якщо освічені молоді люди із Євреїв ображаються цим прізвиськом, то вам, як редактору, слід уникати його. В ім'я успіху вашого журналу, в ім'я благоденства України, від імені Євреїв, ображених мерзенними (в оригіналі російською – «гнусними») висловами вашого журналу, молю вас замінити їх надалі нашим національним ім'ям» [17, с. 136].

У відповідь автори «Основи» запевнили автора листа та читачів, що дотримуються ідей братства усіх людей, що ворожнеча до єврейського народу їм не властива, не мали вони також наміру когось ображати, засудили антиєврейські виступи «в часи Богдана та Максима», що в основі журналу лежить повага і справедливість до людини та народів.

Також переповіли походження слова «Жид», що українці здавна називають їх так не в презирливому, образливому смислі, «точно так само, як Великоросіян називають Москалями, поляків – Ляхами», і що іншого слова для назви єврейського племені вони і не знають. Слово прийшло разом із єврейським населенням із Польщі, де воно служить назвою народу не лише серед поляків, але й серед євреїв.

Водночас використання слова «жид» в українській літературі вони обумовили тим, що «українська література веде свій початок і черпає свої сили безпосередньо від народу», «основою для неї послужили народні пам'ятки усної словесності», «українські письменники вийшли прямо із народу, ... і довго не лише вивчали його, але й навчалися у нього самі. Тому мова і зміст нашої літератури повністю народні», «слово жид постійно, впродовж століть вимовлялось і вимовляється 12-мільйонним населенням». При цьому редактори «Основи» визнають, що наш народ дивиться на єврея не зовсім дружелюбно, отже слово жид означає людину про яку народ невисокої думки, а така думка сформувалась внаслідок тих утисків, які народ колись витерпів від них. До того ж, лише замінивши назву народу ставлення до нього не зміниться. Оскільки необхідно зайнятись самою суттю цієї проблеми, а не зовнішньою стороною, опуститись до глибини, дістатись до джерела зла [17, с. 139-140].

У цій же статті в журналі «Основа» лунає і рецепт справжнього вирішення непорозумінь між євреями та українцями, який залишався актуальним тривалий час, а можливо зберігає свою актуальність і донині. На думку редакторів видання, причиною непорозумінь між народами є той факт, що «до цих пір єврейське плем'я живе особняком серед південно-руського населення; до цих пір воно не має нічого спільного з нашим народом і не зробило жодного кроку до зближення з ним, а навпаки, нерідко діє проти духу і користі нашого народу. Для нації не може бути нічого шкідливіше, аніж існування посеред неї інших народностей, які тримають себе в стороні і байдужі до її долі. Або ж, що ще гірше – прагнуть підкорити її своїй владі або своєму впливові. Взаємне зближення, визначення понять, зміна шкідливих суспільних відносин – ось та справа, якій з користю і успіхом можуть присвятити себе люди, які бажають послужити своєму народу. ... Краще постараємось ... уважно і неупереджено дослідити зло в усіх його проявах, тоді ми відкриємо причину і засоби, тоді ми досягнемо і до взаємного розуміння один одного, - а «розуміння є начало примирення». ... Знаючи, яке

обдароване єврейське плем'я, якими багатими здібностями воно наділене до деяких особливо родів діяльності, ми проте переконані, що лише той розвиток буде міцним і благотворним для Південної Русі, яке виходитиме із потреб нашої країни і народу і знайде в ньому співчуття» [17, с. 140-142].

Власне подібні погляди – про необхідність спільного вияснення певних спірних моментів, щоб подолати складні сторінки в історії двох народів – були характерні для більшості передової української інтелігенції того часу.

У свою чергу, на думку дослідника питань українсько-єврейських стосунків середини XIX століття В.Доценка, зроблену на основі тогочасних публікацій в єврейській пресі, «для єврейських дописувачів газети «Сіон» українців як народу не існувало. Українці в першу чергу були православними, а в другу – частиною великоросійського народу. Ця теза повністю співпадала з імперським розумінням «українського питання» і вписувалась в імперську політику асиміляції. Крім того, нові єврейські культурні діячі імперії виступали за поступове зросійщення євреїв Росії. Жодної справи з українцями, яких формально не існувало, вони мати не хотіли. Зберігалась і традиційна релігійна нетерпимість до православних» [Цит.за: 8, с. 64].

Українські автори відмовилися від «безумовного» засудження антисемітизму, а євреї відмовились від пропозицій розділити відповідальність за нього, яка лежала, на думку П.Куліша, у їх традиційній культурі та способі життя. В цілому ж, погляди П.Куліша вписувалися в тогочасні уявлення російських лібералів і полягали у «вирішенні єврейського питання» шляхом модернізації російського суспільства, інтеграції євреїв до загальносуспільного життя, отримання ними світської освіти, відмови від традиційної замкнутості, що мало б призвести до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. «Зробіться людьми, громадянами, - закликав євреїв П.Куліш, - спокутуйте свої давні і недавні гріхи, простягніть руки до простого люду, - і люду пригорне вас до свого серця» [Цит.за: 8, с. 65].

Такі заклики української громади не знайшли відгуку в єврейському середовищі, а всі способи модернізації єврейського життя призвели до спроб

євреїв ототожнення себе перш за все із російською імперською владою, російською мовою і культурою, що ніяким чином не відбилося на українсько-єврейських взаєминах. При цьому євреї часто розглядали дилему – звісно в питанні щодо забезпечення їх більшої безпеки, – з ким їм бути, із панівним класом, чи із більшістю місцевого населення (пригнобленими верствами), і при цьому відзначалося, що обидва шляхи мають свої позитивні сторони, так само як і загрози, а проте при спробах налагодити стосунки із панівним класом загрози їм видавалися меншими [Див. про це: 10, с. 88-89].

Наслідки тривалого ігнорування єврейським суспільством українського національного руху згодом призвело до важких наслідків – хвилі єврейських погромів на початку 1880-х років, а особливо – на початку ХХ століття. Російський царат використовував і роздмухував антиєврейські настрої серед українських етнічних мас, зміцнюючи таким чином центральну владу проти різноманітних революційних течій та рухів.

Така їх позиція мала той наслідок, який найкраще зазначив ідеолог сіонізму, уродженець українських земель Володимир Жаботинський: «...Ми самі на Півдні так старанно і так наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса стільки клопоталася тут про російський театр і поширення російської книги, що ми врешті цілковито випустили з очей справжню, арифметичну дійсність, як вона виглядає за межами нашого курячого світогляду. Поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне українське море. ... Український рух, що зростає коло самого нашого носа, ... ми ним нехтуємо... і внаслідок цього ми припускаємось грубої політичної помилки, якої не можна пробачити: замість того, щоб цей рух, величезний за своїми наслідками розвивався за підтримки з боку найвпливовіших кіл передового суспільства і звикав бачити в них своє опертя своїх природних союзників, ми примушуємо його перебуватися власними силами, гальмуємо його успіхи промовчуванням і неувагою... Найтяжчі наслідки для майбутніх взаємин на величезному півдні Росії можуть з цього народитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не

врахуємо всієї величності того масового феномена... і не пристосуємо до нього всієї нашої позиції, усієї нашої тактики в справах місцевих та державних» [11, с. 403-405].

Щодо ж поширення українськими землями погромницьких настроїв В.Жаботинський промовляє практично пророчі слова: «наш Південь перетворився на улюблену арену чорносотенства, і орудує воно по містах та містечках з чималим успіхом. І досі ми не втямили, чи можливо боротися проти цього явища, а якщо можливо, то якою зброєю ... Єдине ідеалістичне гасло, яке за нинішніх умов здатне піднести міські, міщанські маси, очистити й ушляхетнити їхній світогляд, - це гасло національне. ... Жодні в світі яскраві прапори не відвернуть наше південне міщанство від гасел ненависті. Окрім одного прапора – власного національного протесту. ... Витиснути звідти союзників вдасться або українському рухові, або нікому... Поживемо – побачимо. А можливо, якщо не зміниться вчасно наша тактика, то й відчуємо...» [11, с. 406-407].

Такий спадок українсько-єврейських взаємовідносин, а також розвитку українського народу сформувався станом на 60-ті роки XIX століття, коли в Україні в літературі запанував *реалізм*. На той час в результаті появи «Історії Русів», творів Тараса Шевченка та інших авторів-романтиків, які оспівували славні сторінки української історії – Козаччини, Хмельниччини та Гайдамаччини, активної роботи по пошуку, запису і друкуванню стародавніх пісень та дум, та взагалі етнографічних особливостей українського народу серед народу популярними були ідеї національного визволення, традиції козацького демократизму, новітні ідеї лібералізму. Водночас ідеї славного козацького минулого в народній свідомості різко контрастували із кріпацтвом, несвободою, утисками та визискуваннями з боку панів. Після ліквідації кріпацтва 1861 року, хай і у досить складній і обмеженій формі, із розвитком економіки та промисловості, із становленням особистої свободи, водночас з'являються нові форми економічного та соціального устрою, а отже і нові форми утисків і проблем. А разом з тим і нові форми співжиття українців та

євреїв в умовах поневолення обох народів російською імперською владою. За таких умов в українській літературі із 60-х років XIX століття провідною течією стає реалізм.

Академічний Словник української мови визначає *Реалізм* як «основний метод художнього пізнання і правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових рисах, а також напрям у літературі і мистецтві, представники якого застосовують цей метод», та відзначає *Критичний реалізм* як художній метод ..., який полягав у глибоко правдивому відображенні життя і розкритті протиріч суспільної дійсності» [39].

Євген Онацький в Українській малій енциклопедії визначає реалізм наступним чином: «Реалізм – літературний та мистецький напрямок, що прийшов після Романтизму і ставив письменникам і мистцям завдання змальовувати життя якомога правдивіше й вірніше. Виник в 1850 році у Франції ... Фантазія, що була головним натхненням письменників і мистців втратила значну частину свого кредиту і мусіла поступитися перед малюванням дійсності в її найбільш непривабливих виявах, бо більшість реалістів звичайно песимістично настроєна» [41, с. 1566].

Філософський енциклопедичний словник визначає реалізм в мистецтві як «зображення мовою мистецтва навколишнього світу, реальних сторін життя людини та суспільства» [33, с. 541]. При цьому автори наголошують, що слід розрізняти реалізм як художній метод, і реалізм як реалізм тенденцію, що є невід'ємною частиною багатьох напрямів і течій мистецтва. Зокрема, прояви реалізму у мистецтві, такі як достовірність, правдоподібність у відображенні дійсності характерна для багатьох попередніх мистецьких течій та напрямків. Проте саме як художній метод *Реалізм* склався в середині XIX століття в літературі, і цей етап становлення Реалізму як художнього методу отримав назву *Критичного реалізму*. На відміну від попередніх етапів розвитку реалізму як художнього методу, він характеризується загостреною увагою до соціальної несправедливості та суперечностей суспільного життя, намагався відтворювати соціальну дійсність в усіх її суперечностях. Подальший

розвиток реалізму як художнього методу характеризується двома тенденціями: в СРСР реалізм зберіг і розвинув свої позиції, отримавши назву *соціалістичного реалізму*, в той же час на Заході відбулися становлення і розвиток цілої низки течій і напрямів, яких об'єднує заперечення реалізму як художнього методу пізнання дійсності [Див. про це: 33, с. 541].

У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства», підготовленого кафедрою теорії та історії світової літератури Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, зазначається, що «Реалізм – у найширшому розумінні означає прагнення до максимального всеохоплюючого відбиття в мистецтві навколишнього світу та людини на основі пізнання закономірностей їх взаємин. Термін реалізм досить часто асоціюється з поняттями «істина», «правда», «правдивість», «правдоподібність», «достовірність», «точність», «об'єктивність» ... В Українській літературі реалізм домінує у творчості І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Н. Кобринської, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та ін.» [Див.: 19, с. 467-471].

Перші ознаки реалізму з'являються в середині XIX століття ще в українських діячів епохи Романтизму. Окремі елементи реалізму присутні в окремих описах і у Тараса Шевченка (1814-1861), і у Пантелеймона Куліша (1819-1897, в романі «Чорна Рада», 1857 р.), і у творах Марко Вовчок (Марії Вілінської, 1833-1907, зокрема у творі «Народні оповідання», 1857 р.) та інших письменників.

Отже, реалізм - це літературний напрям, який характеризується правдивим і об'єктивним відображенням дійсності, всебічним зображенням соціальних явищ, аналізом їхніх причин, та розглядом проблем типових героїв у типових обставинах та життєвих ситуаціях. Реалізм прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. Письменники намагаються максимально точно відобразити реальні життєві обставини, стосунки між людьми, соціально-економічну ситуацію та навіть побут.

Письменники-реалісти, як правило, шукали і описували не унікальні випадки, як то було властиво романтизму (який описував непересічних людей в непересічних обставинах), а найбільш типові випадки і ситуації, які детально аналізували, шукали різноманітні закономірності і пояснення, які призводили до певної драми, яка і ставала основою твору. При цьому, для прототипів своїх героїв автори брали часто реальні ситуації та реальних персонажів, найбільш яскравих. Письменникам-реалістам, як правило, не доводилося нічого вигадувати, лише уважно дослідити проблемну ситуацію і її причини, та побудувати ланцюг подій у своїй розповіді так, аби в читача лишалось чітке враження, що кожен конкретний герой в обраних обставинах не міг вчинити інакше, через характер, звички, суспільний тиск тощо.

До певної міри твори письменників-реалістів можна порівняти із документальними передачами. Стосувалися вони зазвичай вкрай актуальної проблематики – проблеми бідності, пияцтва та інших соціальних негараздів, характерних для більшості людей того часу.

У письменників-реалістів головні герої належать до певної соціальної верстви, і ця приналежність визначає його життя, хід подій і може бути причиною трагедії. Герої у письменників-реалістів як правило мають і позитивні, і негативні риси у різних обставинах, що максимально наближає їх до реальних людей та реального життя.

Твори письменників-реалістів торкалися часто надзвичайно актуальних і характерних для великої кількості людей тем, тож вихід кожного твору ставало соціально значущою подією. При цьому, у авторів ніколи немає засудження головного героя, а радше пояснення, як так сталося, та найголовніше – дається аналіз соціальних механізмів, як можна було б виправити ситуацію.

Звісно, що твори письменників-реалістів виникли не на порожньому ґрунті, а стали можливими внаслідок здобутків письменників попереднього періоду та загального розвитку ситуації в Україні. Це також і загальний інтерес письменників і суспільства до життя простого народу, до соціальних проблем

бідності, намагання зрозуміти причини негативних соціальних явищ і спробувати запропонувати варіант до їх вирішення. Також твори письменників-реалістів стали можливими внаслідок вже доволі гарно розпрацьованої української літературної мови, а також появи вже численних великих і складних творів українською мовою, оскільки твори письменників-реалістів часто доволі об'ємні за обсягом.

Водночас, за словами Дмитра Чижевського, просте визначення – що реалізм є зображенням дійсності такою, якою вона насправді є – недостатнє без зазначення засобів мови та стилю, якими користуються автори. «Річ не в тім, відкіля беруть реалісти свій матеріал, а в тім, як вони його зображують, якими засобами мови та стилю вони користуються при цьому... Мусимо відповісти на питання: якими засобами користувався реалізм на відміну від романтичного стилю, якому він прийшов на зміну» [42, с. 18].

Відповідь самого Д.Чижевського – замість улюбленої прикраси романтичного стилю – метафори – в реалізмі панує *метонімія* («Один з основних тропів у поетичній і звичайній мові, в основі якого лежить перенесення назви одного поняття на інше, що перебуває з ним у певному зв'язку; слово або вираз, ужиті таким чином») [38].

«В реалізмі починається поширення відомостей про об'єкт не шляхом порівняння, а через перехід до зображення походження об'єкта, до його розвитку, до його оточення; дівчина – не квітка, а дитина певного соціального класу; автор дає характеристику її оточення в дитинстві, її виховання, її раннього життя тощо. Через цю потребу подібних відомостей про дійову особу твору, його рамки поширюються і оточення стає іноді майже важливішим, аніж сам об'єкт. Реалізм є «метонімічний стиль» і вже через це реалістичні твори мають більший обсяг, аніж романтичні. Для української літератури великі розміри літературних творів були важкою новою вимогою», - зазначає Дмитро Чижевський [42, с. 19].

Одним із завдань літератури, на думку Д.Чижевського, є збільшення мовного багатства мови, словникового запасу, а також – поширення

використання мови на нові сфери суспільного життя. Проте письменники-реалісти, на його думку, «звели де в чому розвиток української літературної мови на манівці. Основа цього збочення була в тім, що реалізм свідомо обмежив літературну тематику на ту сферу, в якій українська мова тоді вживалася: тобто, на зображення села і селянського населення, почасти також на малюнки дрібного міста та деяких кіл інтелігенції, які ще користувалися українською мовою в повсякденному житті» [42, с. 22].

Загалом, Д.Чижевський не надто високої думки про творів письменників-реалістів, які, на його думку, були вкрай обмеженими, зверталися тільки до образів українського села та сільської проблематики. Відзначаючи надзвичайну роль театру в українській реалістичній культурі, Д.Чижевський також невисоко оцінював якість творів драматургів та знову наголошує на надмірному зображенні сцен з українського села. У віршованій же формі реалізм практично ніяк себе не проявив. Також він протиставляє твори письменників-реалістів модерністам, зокрема Лесі Українці, яка «закінчує історію українського реалізму в надзвичайно цінній формі, яка фактично виводить літературу далеко за межі реалізму, а українську літературу робить – вперше – літературою світовою, ... тобто такою, яка говорить про теми, спільні та важливі для людства загалом» [42, с. 59-60].

На нашу думку, погоджуючись із окремими критичними оцінками здобутків української літератури періоду реалізму, варто зазначити, що великою заслугою письменників-реалістів для української літератури, мови, культури та історії стало формування ними достовірної моделі і образу життя тогочасного українського суспільства середини 19 століття, достовірного психологічного портрету суспільства, що читаючи твори авторів ми ніби поринаємо у світ звичайного буденного життя українського селянина того часу, часу формування і згуртування українського етносу напередодні етапу з висунення ідеї окремішності і необхідності власної самостійності та власної держави. І той факт, що письменники-реалісти намагалися писати якомога ближче до реальних ситуацій, нічого особливо не вигадуючи, перетворює їх

твори на дійсний скарб і «зліпок» традиційного життя українського села і міста в «класичну», початкову добу формування і трансформації українського етносу.

Для нашої теми важливо у цьому контексті зазначити, що більшість ситуацій та образів євреїв, описаних у творах, є не вигаданими авторами з метою досягнення певних художніх задумок автора, а мають під собою реальне підґрунтя і навіть реальних осіб-прообразів. Отже використання авторами єврейської тематики у творах свідчить не про якісь особливі уподобання чи переконання письменників, а про реальну роль образів євреїв у формуванні головної проблеми твору.

Серед конкретних історичних умов, в яких зародився та існував реалізм в Україні, варто відзначити – скасування кріпацтва у Російській імперії у 1861 році, що дало свободу мільйонам селян, та все ж не вирішило усіх соціально-економічних проблем, ще й породило нові, антиукраїнську політику російського уряду, спрямовану саме проти українського друкованого слова, а також той факт, що українські землі були поділені між двома державами – Російською та Австрійською (з 1867 року – Австро-Угорською) імперіями, що дозволяло українським письменникам, хоча й з острахом переслідування, обходити урядові заборони та друкувати свої твори на теренах Західної України.

Зокрема, вже у 1863 році було ухвалено сумнозвісний *Валуєвський циркуляр*, згідно з яким заборонялося видавати книжки українською мовою, окрім художніх творів, та згодом, у 1876 році - *Емський указ*, який, окрім повної заборони друкування, забороняв також і ввезення з-за кордону українських книжок на територію Російської імперії.

Саме у таких культурно-історичних умовах і творили українські письменники-реалісти, серед яких чільне місце посідають Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), Панас Мирний (1849-1920) та Іван Карпенко-Карий (1845-1907), творчість яких ми і розглянемо.

Іван Семенович Левицький народився 13 (25) листопада 1838 р. в Стеблеві, в сім'ї сільського священика прогресивних поглядів. Пізніше сам Іван Нечуй-Левицький згадував про свого батька та його патріотичне налаштування наступне: «Батько мій любив рідний край, все було нам говорить, що на Україну дуже насіли польські пани та жиди, що Московщина заїдає наш язык і національність, все розказував нам українську історію; було як їдемо з ним в Корсунь, то все було нам показує Різаний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки... В батька була українська історія Маркевича та Бантиш-Каменського, літопис Самовидця, котрі я поперечитував, приїжджаючи додому на вакації» [30, с. 153].

Згодом семирічного Івана віддали в науку до духовного училища при Богуславському монастирі, де він опанував латинську, грецьку та церковнослов'янську мови. Після закінчення училища, коли йому було 14-ть, вступив до Київської духовної семінарії. Закінчивши семінарію у 1859 році Іван працює викладачем церковнослов'янської мови, арифметики та географії у Богуславському духовному училищі.

1861 року Левицький вступає до Київської духовної академії. Після її закінчення у 1865 році відмовляється від духовної кар'єри і йде працювати викладачем – викладає російську мову, літературу, історію та географію в Полтавській духовній семінарії (1865-1866), в гімназіях міст Каліш (1866-1867) та Седлець (1867-1872), та згодом в гімназії в Кишиневі, де викладає російську мову.

Одночасно з педагогічною діяльністю І. Левицький, у 60-х роках починає писати й художні твори, друкуючи їх у львівському журналі «Правда» під псевдонімом «І. Нечуй», потай від усіх, зокрема й свого оточення. Згодом перші його твори («Дві московки», «Причепа», «Рибалка та Панас Круть») друкуються в окремому виданні у Львові (Повісті Івана Нечуя, т. 1, 1872 р.), що були високо оцінені критиками.

Найбільшого розквіту письменника-реаліста Нечуй-Левицький досягає у другій половині 70-х – на початку 80-х років, коли прозаїк створює оповідання та повісті з народного життя, життя духовенства та інтелігенції. Тоді виходять друком твори «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Баба Параска та баба Палажка», «Хмари», «Старосвітські батюшки та матушки». Проте саме в цей час, 18 травня 1876 р. ухвалено т.зв. «Емський Указ», який розширював заборони, запроваджені Валуєвським циркуляром 1863 року. Емський указ забороняв будь-які видання українською мовою, а також імпорту українських книжок із-за кордону. Працюючи у Кишиневі, І. Нечуй-Левицький поновив контакти з галицькими часописами, де і друкується значна частина його творів.

За півстоліття творчої діяльності І. Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят високохудожніх романів, повістей, оповідань, п'єс, казок, нарисів, гуморесок, літературно-критичних статей.

4 квітня 1885 р. Іван Нечуй-Левицький, у 47-річному віці, через загострення хвороби, подає заяву про відставку. Згодом переїжджає до Києва, де продовжує перебувати під пильним жандармсько-поліційним наглядом [40, с. 39-40]. До кінця життя І. Левицький жив майже у злиднях, до останніх сил працював, щоб завершити літературні праці. Останні дні провів на Дегтярівці, у так званому шпиталі для одиноких людей, де й помер 2 квітня 1918 року.

Головним принципом І. Нечуя-Левицького у змалюванні образів українського суспільства була натуралістичність. Завданням української літератури він вважав зображення дійсності такою, якою вона є. При цьому, він окремо висловився і про змалювання в українській літературі образів євреїв. Зокрема, письменник вважає, що *«при тому українська література ніяк не повинна минати жидів і повинна одмалювати їх так, як вони стоять в натурі до громад, до панів, до попів, до руського уряду»* [28], тож можемо стверджувати, що І. Нечуй-Левицький у своїх творах свідомо намагався зображувати образи євреїв максимально реалістично.

Ще одним видатним реалістом був Панас Якович Рудченко (літературний псевдонім – Мирний), що народився 1 (13) травня 1849 р. в Миргороді у родині бухгалтера повітового скарбництва. Згодом родина переїхала до Гадяча.

Згідно з щоденниковими записами, юний 15-річний Панас цікавиться запалюється ідеєю вивчати й досліджувати українські приказки, починає збирати фольклорний матеріал, частину якого йому допоміг опублікувати його брат Іван Білик, з яким він був дуже близький, у таких збірниках як "Народные южнорусские сказки" (1869, 1870) та "Чумацкие народные песни" (1874).

У 1863 році Панас Рудченко вступає на чиновницьку службу в Гадяцькому повітовому суді, згодом, наслідуючи батька, займає посаду помічника бухгалтера у Миргородському казначействі. А з 1871 року переїжджає до Полтави, влаштовується на службу у губернське скарбництво. В Полтаві залишається і працює усе своє життя.

У Полтаві Панас Рудченко входить до кола членів місцевої Громади, починає писати власні твори, з яких першими опублікованими у 1872 році був вірш «Україні» та оповідання «Лихий попутав». Надруковані вони були за кордоном, у львівському журналі «Правда», під нині відомим вже псевдонімом «Панас Мирний». І надалі, до середини 1880-х років, через заборони в російській імперії на друк українською мовою, його твори друкуються переважно за кордоном – у тій-таки львівській «Правді», а також, за сприяння Михайла Драгоманова, у Женеві (саме тут друкуються повість «Лихі люди» (1877), роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880) та ін.). Лише з середини 1880-х років його твори починають друкувати в підросійській Україні.

1880-ті та 1890-ті роки були надзвичайно плідними для письменника. При цьому, тривалий час ні суспільству, ні органам влади не було відомо про справжню особу, яка ховалася за псевдонімом «Панас Мирний». При тому, Панас Мирний був одним із найбільш плідних українських письменників: за наявними даними, він написав 718 оригінальних та перекладених поезій, 9

драм. 69 великих та малих прозових творів, 40 прозових уривків без назв – усього понад тисячу творів, значна частина яких, щоправда, залишилася і в рукописах і не була надрукована.

У своїй творчості Панас Мирний постійно торкається соціально-психологічних проблем, зокрема майже крізь усі його роботи проглядає тема кріпацтва та його скасування як найбільшого зла та причини страждання людей. Його цікавила доля українських селян, їхнього життя, яке він у подальшому змальовував у своїх творах. Панас Мирний звертав пильну увагу на характери своїх героїв, духовний розвиток та занепад особистостей тощо.

За словами Олени Пчілки, «у всіх цих творах виявляється автор-народник, належний до кола авторів, скажу, кулішівського періода. Щира любов до свого народу, убоління його долею й правдиве, реалістичне малювання його життя, причім той реалізм не переходить у малюнок грубий; [або] всюди чується лагідна душа авторова» [31, с. 53-60]. Останні роки життя та письменника були доволі важкими, на які наклалася ще й страшна родинна драма із втратою під час Першої світової війни двох синів. Помер письменник 28 січня 1920 р. у Полтаві [Детальніше про обставини смерті див.: 31, с. 53-60].

До становлення українського реалістичного театру значних сил доклав Іван Карпович Тобілевич (літературний псевдонім – Карпенко-Карий). Народився 29 серпня 1845 року в селі Арсенівці біля Єлисавету, на Херсонщині. Мати його, Євдокія Зиновіївна із роду Садовських, із Катеринославщини, походила із вільного козацького роду, який за певних обставин потрапив у кріпацтво, а батько – Карпо Адамович Тобілевич – з дворянського роду, титул якого ніяк не вдавалося підтвердити, через різне написання прізвищ у документах. Попри шляхетне походження, рід Тобілевичів дуже збіднів, і «дитячі літа нашого артиста й драматурга минали, таким чином, більш під впливом матері, в звичайних обставинах убогого сільського життя, де вже змалку дитина робиться робітником, допомагаючи дорослим» [9, с. 11].

Єдиною освітою, яку здобув Іван Тобілевич, була трикласна повітова школа у Бобринцях. Незважаючи на проблеми у тогочасній школі, хлопець вчився добре, був допитливим та багато читав. Та, на жаль, через брак коштів не зміг продовжити навчання – мусив йти працювати та заробляти собі на життя. У чотирнадцятирічному віці починає працювати писарем у канцелярії, згодом вступає на державну службу, в якій досить швидко просувався по кар'єрних сходинках.

У Бобринцях Іван Карпович засновує аматорський театральний гурток, репертуар якого складали п'єси Квітки-Основ'яненка, Котляревського, Гоголя, Островського та ін. Згодом, у зв'язку з переїздом Тобілевича до Єлисаветграду (нині Кропивницького), діяльність гуртка перенеслась туди. Іван Тобілевич брав активну участь у виставах – працював і режисером, і актором. Допомагали у організації цього гуртка Марко Кропивницький та молодші брати Івана – Микола Садовський та Панас Саксаганський. Під псевдонімом «Карпенко-Карий» спершу виступає як актор театру, а згодом вже починає підписувати так і свої літературні твори.

На той час театральна справа на українських землях жваво розвивається, проте відчувався гострий брак репертуару. При цьому, за словами Д.Чижевського, саме театр відігравав визначну роль в українському мистецтві. «Визначну роль в історії української реалістичної літератури грав театр. Це почасти відповідало ролі театру у деяких інших слов'янських народів, але, здається, ніде театр об'єктивно не придбав такого значення, як на Україні. Тут він іноді стояв ніби в центрі літературного розвитку...» [42, с. 50].

Гурток процвітав та активно давав вистави, і можливо міг би досягти значного успіху, якби не вихід Емського указу у 1876 році, який і призвів до його занепаду. Через нові заборони царського уряду в місті почала панувати революційна атмосфера, створюється новий таємний революційний гурток, до якого входить і Іван Тобілевич. Так починається хвиля доносів на нього від поліцейських, що й призвело до його звільнення 1883 року [Біографія подана на основі: 9]. Органи влади не залишили Тобілевича в спокої, за ним пильно

наглядали, надавши статус «політично неблагонадійного», і вислали з Єлисаветграду до м. Новочеркаськ під нагляд поліції на 5 років. Саме тут і розпочався період його письменницької діяльності, і він пише низку своїх драматичних творів («Бондарівна», «Наймичка». «Розумний і дурень», «Мартин Боруля», «Безталання»).

Через три роки, у 1887 році, Іван Тобілевич повертається до Єлисаветграду, де ще 2 роки перебував під наглядом та займався сільськогосподарською працею. А щойно над ним закінчився гласний нагляд поліції, вступив до трупи свого брата, Миколи Садовського. Розпочався період його розквіту як драматурга та як актора.

Окрім неоціненного вкладу у розвиток українського театру, Іван Тобілевич також приніс вагомий внесок для української літератури. Протягом життя він написав понад 18 оригінальних п'єс. Перший збірник Івана Карпенка-Карого було видано у 1886 році у Херсоні, під назвою «Збірник драматичних творів», до якого увійшла комедія «Розумний і дурень», драми «Бондарівна» і «Хто винен?». Пізніше, він пише та публікує драму «Наймичка» (1887), комедії «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900), «Суєта» (1903), «Житейське море» (1904) та інші.

Завдяки цьому, за словами Д.Чижевського, «з його репертуаром могли існувати будь-які тогочасні українські театри, не полюючи за чужим репертуаром» [42, с. 50].

До написання творів підходив дуже відповідально: довго обдумував твори і сідав писати, лише коли остаточно склався у нього образ твору. Писав ночами, щоб ніхто не заважав. Часто переписував та вносив корективи.

Творчості Івана Карпенка-Карого характерний психологізм, реалістичне відображення життя сучасного йому народу. У його творах розкривається широке коло соціальних та моральних проблем, зокрема провідними мотивами є соціальна несправедливість, надмірна жадібність, знедоленість селянської дівчини, відхід від норм народної моралі.

Водночас після 1905 року в російській імперії настали неспокійні часи, які сильно варили по театральній справі, яка почала занепадати. З'явилися і ознаки страшної хвороби – раку печінки, від якого він і помер 2 вересня 1907 року в Берліні, куди виїхав щоб порадитись з лікарями про свою хворобу.

На загальну оцінку його творчості Сергій Єфремов зазначав: «Сам Іван Карпович великої зажив слави не тільки як артист, але й як письменник-драматург, що свого часу на новий повернув шлях українське драматичне письменство й підвів під його тривкі підвалини соціальної драми» [9, с. 10].

Водночас, визнаючи його роль в українській літературі та становленні театру, було й чимало критиків творчості І.Карпенка-Карого. Зокрема Дмитро Чижевський зазначав, що велика роль і популярність театру в українській літературі «на жаль, зовсім не відповідало справжній літературній вартості театральних п'єс», що він пояснює як рівнем авторів творів, «а найбільше – низьким культурним рівнем споживачів української театральної продукції», зосереджує увагу навіть на певній шкоді українському селу та національному розвитку внаслідок театральних п'єс періоду реалізму в українській літературі [див. про це: 42].

Висновки до розділу I

Отже, для глибокого дослідження теми образу єврея та єврейської тематики у творчості українських письменників-реалістів II пол. XIX ст. необхідні знання з історії – про становище як єврейського, так і українського народу на українських землях того часу, є розуміння юридичних особливостей правового становища євреїв в Україні, єврейської культури, релігії, етнографії, мовознавства, особливості розвитку економіки того часу та соціально-економічних взаємовідносин. Не зайвими будуть також знання з соціології, психології окремих соціальних та національних груп. Важливими також є знання і з етноімагології, як галузі компаративістики, зокрема щодо понять «національного образу», «стереотипу», як вони утворюються і функціонують.

На сприйняття та відображення образів євреїв в українській літературі II пол. XIX ст. мають значення події кінця XVIII століття, коли внаслідок поділів Польщі та входження правобережжя України до складу російської імперії значні за чисельністю маси євреїв опинилися в межах Російської держави. Внаслідок особливостей політики російського уряду щодо євреїв, вони змушені були проживати виключно в містечках та містах «смуги осілости», що обумовило і їх зайняття – переважно ремесло та торгівля, а також – шинкарство, лихварство та оренда, а згодом – власники чи управителі підприємств, фабрик та заводів.

Ключовою політикою Росії щодо вирішення «єврейського питання» стало намагання та заохочення асиміляції євреїв, ліквідації його національних та культурних особливостей, у тому числі й релігійної приналежності, рух за світську освіту та відхід від традиційного єврейського способу життя, що призвело до появи «росіян Мойсеєвого закону» - євреїв, які політично стояли за російською державою, прониклися російською мовою і культурою. Проте з початку 1880-х років політика уряду в єврейському питанні різко жорсткішає, та замість спроб асиміляції перетворюється на політику витиснення єврейського населення, запровадження «відсоткової норми» для кількості євреїв серед учнів вищих шкіл, та згодом і погроми.

Для української літератури I половини XIX століття, за панування романтизму, письменники зверталися до найбільш яскравих сторінок української історії – козаччини – та часів національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького та пізнішої Гайдамаччини, які творили під впливом «Історії Русів», а також виявлена в середині XIX століття «Дума про поневолення козаччини Жидами і її повстання». Ще одним надзвичайно важливим засадничим моментом, який стосується образів євреїв в українській літературі, є використання власне народної назви єврейського народу у формі «Жид», що характерно для усієї практично дореволюційної української літератури, тоді як в Російській імперії з кінця 18 століття в офіційних документах намагалися використовувати термін «єврей».

Такий спадок українсько-єврейських взаємовідносин сформувався станом на 60-ті роки ХІХ століття, коли в Україні в літературі запанував реалізм. Реалізм як літературний напрям характеризується правдивим і об'єктивним відображенням дійсності, всебічним зображенням соціальних явищ, аналізом їхніх причин, та розглядом проблем типових героїв у типових обставинах та життєвих ситуаціях. Реалізм прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. Письменники намагаються максимально точно відобразити реальні життєві обставини, стосунки між людьми, соціально-економічну ситуацію та навіть побут.

Великою заслугою українських письменників-реалістів (Івана Нечуй-Левицького (1838-1918), Панаса Мирного (1849-1920) та Івана Карпенка-Карого (1845-1907)) для української літератури, мови, культури та історії стало формування ними достовірної моделі образу життя українського суспільства середини 19 століття. Тож зазначимо – попри поширену думку про активне використання письменниками поширених серед народу стереотипів щодо єврейського населення, показані нами факти свідчать про зворотне – усі змальовані письменниками образи відповідають тогочасним історичним обставинам, самі письменники намагалися правдиво і об'єктивно відобразити тогочасну дійсність, отже твердження про використання ними поширених стереотипів щодо образів євреїв є помилковим. Більшість ситуацій та образів, описаних у творах, не є вигаданими авторами з метою досягнення певних художніх задумок, а мають під собою реальне підґрунтя і навіть реальних осіб-прообразів. Тому використання авторами єврейської тематики у творах свідчить не про якісь особливі уподобання чи переконання письменників, а про реальну роль образів євреїв у формуванні головної проблеми твору.

РОЗДІЛ II

ОБРАЗИ ЄВРЕЇВ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ

Проаналізувавши творчий доробок провідних письменників доби реалізму – І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та І.Карпенко-Карого, ми виокремили низку творів, в яких змальовані образи євреїв більш цілісно та які мають вплив на розвиток головної думки твору. Зокрема, серед творів Івана Нечуя-Левицького проаналізовані повісті: «Дві московки» (1865), «Рибалка Панас Круть» (1869), «Хмари» (1874), «Микола Джеря» (1876), «Бурлачка» (1878), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881). З-поміж творів Панаса Мирного особливу приділили оповіданням «Лихий попутав» (1872), та повістям: «П'яниця» (1874), «Лихі люди» (1875), «Голодна воля» (1877), «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875, опублікована у 1880 р.), «Лихо давнє й сьогочаснє» (1897), «Повія» (1883-1884). Серед праць Івана Карпенка-Карого – п'єси: «Бурлака» (1883), «Розумний і дурень» (1885), «Наймичка» (1885), «Сто тисяч» (1889), «Сава Чалий» (1899), «Хазяїн» (1900).

Одразу зазначимо, що переважна більшість творів написані впродовж 1859-1878 років, тобто в часи, коли царат ще не перейшов до шовіністичної і до певної міри антисемітської політики утисків розвитку єврейського народу на українських землях – ще до погромів початку 1880-х років, до запровадження відсоткової норми вступу до навчальних закладів, до запровадження обмежень на окремі професії тощо. Станом на цей час євреї ще переважною мірою дотримувались традиційного проживання та господарювання, проживали в містечках, займались ремеслом, торгівлею та шинкарством, зокрема і у селах, орендували панські землі чи займались постачанням до панських господарств різноманітних потреб, чи вже й орендували чи були власниками промислових підприємств та активно наймали на роботу місцевий люд.

До початку аналізу їх творів та образів євреїв у них варто також зазначити, що попри певні образи та оцінки у їх творах, які ми згадуватимемо, жоден з українських письменників не був за переконаннями «антисемітом», чи тим паче «погромником», а навпаки – в життях багатьох з них були події, які засвідчували їх особистісне нормальне ставлення до представників єврейського народу. Окремі навіть ставали на захист євреїв у тих чи інших обставинах.

Такі факти характерні і для представників українського романтизму I половини XIX століття. Відомим є зокрема підготовлений П.Кулішем лист, опублікований на сторінках «Руского вестника», направлений на захист двох євреїв - І.Чацкіна та М.Горвіца, дописувачів журналу «Иллюстрации». У листі П.Куліш звернувся до спільної долі євреїв і українців, підтвердив факти переслідувань євреїв, згадав про історичні причини антисемітизму та накреслив напрям його подолання. Лист підписали також М.Костомаров, Марко Вовчок, Р.Номис та Тарас Шевченко [17, с. 134-142].

При цьому М.Куліш характеризує Т. Шевченка як автора, який виступав проти утисків і переслідувань та на захист усіх скривджених, без різниці від національності. Дослідник С.Брик наводить також і спогади А.Чужбинського про Т.Шевченка, в яких він згадує випадок, коли Т.Шевченко допомагав євреєві гасити пожежу в його домі. Зокрема А.Чужбинський зазначає: «Він нарівні з іншими виносив різноманітний хлам і після закінчення звернувся до християнського населення... Шевченко гарячим словом дорікав тих, хто рівнодушно споглядав, доводячи, що людина в нужді і біді якої б то не було нації, яку б то не сповідав релігію, стає нам самим близьким братом» [2, с. 308].

З-поміж письменників-реалістів найбільше обвинувачень в упередженому ставленні до євреїв дісталось Івану Карпенку-Карому, особливо за образи євреїв у його «Ста тисячах» та «Хазяїні». При цьому, дослідник творчості Капренка-Карого – Сергій Єфремов – згадує один випадок із життя, який показує справжнє ставлення письменника до євреїв. «Року 1881-

го, коли в Єлизаветі, як і по інших місцях на Україні, зірвався був єврейський погром, оселя Тобілевича повна була євреїв, що шукали тут захисту, порятунку і притулку, - і справді, кращого захистка вибрати вони не могли, як у цього шанованого по всьому місті чоловіка» [9, с. 30]. Крім того С.Єфремов зазначає, що І.Карпенко-Карий певний час навіть планував написати п'єсу на тему власне єврейського питання: «в центрі драми хотів драматург поставити єврея-ідеаліста, якого не розуміли ні свої, ні чужі, і всі мали за божевільного» [9, с. 30]. Нам доводиться лише висловити жаль з приводу того, що таку п'єсу Карпенко-Карий так і не створив – вона реально могла б стати важливою віхою для образів євреїв у всій українській літературі. Загалом, за висновком С.Єфремова, підстав для того, щоб говорити про несправедливе ставлення І.Карпенка-Карого до євреїв, немає ні в його творах, ні тим паче в фактах з його життя [9, с. 30].

Особливе місце єврейська проблематика займає у творчості Івана Нечуя-Левицького. Його увага до єврейського чинника при змалюванні образів українських героїв, тогочасного життя та проблем їх нелегкої долі характерна вже для найперших спроб пера письменника.

Найперший його друкований твір – повість *«Дві московки»*, написана у 1865 році та видана 1868 року у львівському журналі *«Правда»*. У творі автор змальовує тип нещасливої долі селянської жінки-московки, чоловіка якої забрали в російську армію. При цьому він змальовує двох героїнь, геть різних за своїми характерами, проте обидві надзвичайно страждають через селянське безземелля та солдатчину. У цьому творі образи євреїв ще не змальовані повною мірою, а лише згадані епізодично. Проте мусимо зважати на вказаний твір, оскільки автор, змальовуючи важку долю героїнь, подає два подібні і дуже симптоматичні випадки: у одному з них Ганна, через бідність та у гострій скруті, мусивши продати корову, повела її на ярмарок, де євреї, довго її оглядаючи, запропонували за неї надзвичайно низьку ціну. *«Нігде дітись! Горе та нужда кругом. Продала, як дурно оддала!»*, - зазначає І.Нечуй-Левицький [27, т. 1, с. 55]. З одного боку, тут євреї зображені як такі, що готові

нажитися на чужому горі, та які, бачачи людину у скруті, намагаються використати її скрутне становище та отримати більші заробітки для себе. Водночас у Ганни взагалі немає інших варіантів та іншого виходу, то ж мусила погодитись та продати корову за запропоновану ціну. Тобто, з іншого боку, до певної міри рятують, допомагають Ганні у її безвиході.

У подібній ситуації євреї згадуються в даній повісті і іншого разу: коли син приїздить до матері та не доплатив єврею, який привіз його, одного карбованця, Ганна *«вхопила свою новішу свитину, побігла до шинкарки, заставила за карбованця і одрядила жида»* [27, т. 1, с. 67]. Попри скруту, при гострій потребі у неї взагалі не було іншого виходу, як заставити свитину у шинкарки. Також історія викликає змішані почуття, водночас співчуття до Ганни та до її бідності звісно таки змушує читача співчувати їй та до певної міри «недолюблювати» усіх, хто користується її горем чи наживається на ньому.

У іншому ранньому творі І.Нечуя-Левицького – *«Рибалка Панас Круть»*, написаному у 1869 році, автор майстерно змальовує доволі непересічну постать старого рибалки Панаса Крутя, який розповідає історію свого життя. Йому довелося в житті і бути кравцем, і кушнірем, і шевцем та зрештою рибалкою, проте мав талант, та не мав щастя. Жид Берко забрав його хату, жінка померла молодою, проте він залишився одинаком-ідеалістом, та ставши рибалкою у єднанні з природою знаходить своє заспокоєння.

У зазначеному творі образи євреїв займають значно більшу частину твору і за обсягом, і за ідейним навантаженням.

Перш за все, автор подає широку панораму єврейського життя в тогочасному містечку, змальовуючи страшенну бідність і надзвичайно важкі умови життя тогочасного єврейського населення. Тісні хатинки, у яких євреї проживають, їх маленькі крамниці, де вони цілий день працюють та пропонують свій бідненький крам, часті пожежі, які періодично спалюють значну частину єврейських будинків. Усі вони надзвичайно худі та одягнуті в дрантя.

Крім того, письменник описує також і умови проживання в єврейських хатах: проживають по три – по чотири сім'ї в маленькій хаті, господарі тут же кравцюють, діти обідрані та бліді. Попри це, детальний опис життя євреїв, зі смаком написаний автором колоритною мовою, містить і низку тверджень, які співчують єврейському народові і показують позитивне до нього ставлення.

Окрім цього, автор ґрунтовно зображає сцену, як головний герой позичає у єврея, який орендує місцеві шинок та млини, гроші під заставу своєї хати з метою нашити кожухів та продати, а також – надзвичайно яскраво зображає сцену торгівлі головного героя нашитими кожухами на місцевому базарі посеред інших продавців-євреїв.

Попри чотири такі великі образи єврейської тематики – міста, хати, позичання грошей та торгівлі на базарі – автор вдається і до надзвичайно влучних малих форм, коли буквально одним реченням підкреслює ту чи іншу особливість у образах євреїв, в тому числі і позитивні.

У повісті «Хмари», одному із ранніх творів І. Нечуя-Левицького, написаному у 1870-1871 р.р., і вперше опублікованому у 1874-му році в збірнику «Повісті Івана Левицького», письменник піднімає тему взаємодії інтелігенції та народу, зображаючи два покоління інтелігенції 30-40-х та 50-60-х років XIX століття, які діють у часи посилення національного гноблення в Україні, утисків і заборони її мови та культури. У доволі великому за обсягом творі єврейській проблематиці присвячені лише кілька епізодів, проте цінних. В одному з них від імені головного героя описується родина та умови проживання єврея-шинкаря в селі Журбані на Полтавщині. При цьому, як завше у І.Нечуя-Левицького, окремі слова надають забарвлення розлогій розповіді. Опис доволі прибраного і доглянутого помешкання увінчує фраза «*Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти*» [27, т. 1, с. 239], а єврей у нього говорить чистою народною мовою. Водночас автор піднімає проблему, що «*тепер в селах більше шинків, ніж шкіл*» [27, т. 1, с. 281], - зокрема в селі Журбані вже чотири шинки, тоді як раніше таких не було. При цьому, шинкарі перебували переважно в змові, чи як нині б сказали, в

корупційних стосунках із сільськими головами. У сцені, де герої обговорюють необхідність запровадження просвіти для населення, в тому числі і для євреїв, письменник формулює низку тез, які показують його ставлення до зазначеної проблеми. *«Вони самі ставлять себе окроми, самі одрізняються од нас, а не ми од їх»*, - говорить про євреїв один із героїв [27, т. 1, с. 402]. *«Ці старомодні псалтирники й самі не підуть на твої читання, бо вважатимуть їх за трэфні, некаширні, ...— вони матимуть гадку, що ти хочеш їх переманить до церкви»* [27, т. 1, с. 403], - слова відображають внутрішньоєврейські тенденції щодо боротьби традиційних рабинів та керівників громад проти «гаскали» та намірів російської влади щодо асиміляції єврейського народу через поширення просвіти та підштовхування до переходу в християнство. А в цілому, *«євреї та усякі панки, нібито поляки, з-за своїх мурів та загат звуть наш народ "бидлом" та "гоями". Очевидячки, давня історія нічого не навчила їх і досі* [27, т. 1, с. 403], - вкладає автор слова в уста одному із героїв. Фраза показує і яким було ставлення євреїв до місцевого населення, і з неї можна побачити основу усієї дискусії між українськими та єврейськими колами середини XIX століття про необхідність детального взаємного вивчення причин до подій Хмельниччини та Гайдамаччини. Проте і висновок письменник вкладає в уста одного з головних героїв – Павла Радюка: *«І це згодом згине й потроху вищезне з широкого просвітністю. От тоді усе буде гаразд»* [27, т. 1, с. 403]. Опора на просвіту, як шлях до вирішення «єврейського питання» на українських землях в російській імперії, був характерний і для І.Нечуя-Левицького, як і фактично для усієї тогочасної української, і не лише, інтелігенції.

У повісті *«Микола Джеря»* автор повертається в минуле і розповідає про життя українського села під час кріпацтва за кілька років до його скасування, а зокрема про поневіряння селянина Миколи Джері, котрий через своє загострене почуття справедливості постійно конфліктує з місцевим паном та під загрозою, що його віддадуть в солдати – разом з іншими односельцями втікає з села, полишивши родину, та влаштовується на роботу у різноманітні

цукроварні, де не питають звідки вони прийшли. Пройшовши чимало поневірянь, після скасування панщини, через багато років Микола повертається до дому. Проте його жінка нещодавно померла, донька вже доросла і заміжня, і Микола Джеря проводить свій час на своїй пасіці та розповідає малим онукам про свої подорожі, водночас продовжуючи боротися за справедливість – змінює сільського старосту, домагається передачі шинків від євреїв до місцевих людей.

Повість написана *«1 січня 1876 року»*, видана 1878 року.

У повісті, ще й такого змісту, не могло обійтися без євреїв. Кілька разів вони потрапляють в поле зору оповідача.

Зокрема, письменник змальовує місцевого єврея-шинкаря, котрий продав батькові Миколи горілку на весілля, при тому ще й частину дав в борг, а коли і того не вистачило – ще й взяв в заставу кожуха і дав ще горілки. Після збирання врожаю шинкар прийшов за грішми, тож Микола повіз хліб на базар, повернув йому гроші і викупив кожуха.

Власне зазначена сцена напрочуд позбавлена будь-якого емоційно негативного ставлення до шинкаря і показує його досить знеособлено, акцентуючи більшу увагу на безгрошів'ї та на сваволі місцевого пана, котрий змушує селян працювати у себе на полі і не дає часу їм зібрати власний урожай.

Найбільш яскравим образом єврея у творі є образ Абрама Мойсейовича Бродовського, посесора цукрового заводу. Автор відзначає і загальне нехтування до зовнішніх умов – по двору стояли гnilі калюжі, вікна повибивані, огорожа подекуди лежала на землі, - називаючи це наслідком властиво єврейського способу господарювання (*«Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі»* [27, т. 1, с. 477]). Подібні зауваження постійно бачимо у Нечуя-Левицького, вочевидь воно дійсно кидалось в очі місцевому люду, і причини такої неухважності єврейського населення і господарів до зовнішніх умов, де українці, та й за описом твору – також і німці, звикли бачити та створювати красу. Причини цього автор ніде

не зазначає – але напевне вони лежать у особливостях і традиціях самого народу. Хіба що у повісті «Рибалка Панас Круть» зазначає, що євреям байдуже на такі речі, оскільки з тієї краси неможливо заробити грошей – *«Тим крамарям хоч і в болоті полоскаться, аби звідтіль досягати гроші»* [27, т. 1, с. 80].

Яскраво змальовує І.Нечуй-Левицький і образ Бродовського, в якому дивним чином змішані ознаки багатой людини, проте із засмальцьованими коміром та галстуком. При цьому, Бродовський неухильно вимагав щоб до нього селяни і працівники зверталися на «ви», та мав постійні з цього приводу конфлікти із місцевими, котрі, якщо слідувати авторові, звикли звертатись один до одного на «ти», а тим більше не бажали звертатися на «ви» до єврея – сам Джеря *«усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого»* [27, т. 1, с. 478]. Так само вимагала шанобливого до себе ставлення, *«як до панії»*, і його жінка.

Тема вимоги заможних євреїв, щоб до них зверталися на «ви», часто помітна і в інших творах Нечуя-Левицького, що свідчить про знову-ж таки чи про його особистий такий досвід, чи про доволі часті подібні випадки, які кидалися в очі населенню. У дещо більшій мірі у інших творах це питання звучить навіть більше – євреї наполягали, що вони вже пани, та вимагали такого до себе ставлення (і відповідно місцевий люд відмовлявся такими їх вважати, що породжувало постійні суперечки і непорозуміння), або ж надзвичайно *хотіли* такими (панами) стати. Письменник не втрачає нагоди, щоб підкреслити на цьому факті, якщо лише випадає така нагода за описом твору.

Найбільш незвичним є згадка письменника про своєрідний запах, який селяни відчули від посесора Бродовського: *«Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі»* [27, т. 1, с. 477]. Наразі автор не розкриває змісту своїх слів, проте можна припустити, що мова йде про поширений серед населення стереотип про специфічний запах, властивий євреям. Автор використав його з метою

демонстрації того факту, що селяни розуміли, що мають справу із євреєм, хоч він був заможним і одягнутим в дорогий європейського зразка одяг та увесь в золоті. Це можливо єдиний випадок такого прямого використання письменником зазначеного стереотипу.

На цю деталь звернув увагу також Мирослав Шкандрій, який зазначив: «... Євреїв давно пов'язували зі специфічним запахом. Тут справа не стільки в нечистоті, або прихильності до особливої кухні, або навіть зв'язку євреїв із нездоровим та згубними аспектами промисловості. Тут щось більше. Нечуй-Левицький, схоже, натякає на існування якоїсь невикоріненої ознаки єврейської відмінності, якоїсь межі між євреями і неєвреями, яка не зникає й після усунення інших відмінних прикмет» [44, с. 69-70].

Попри це, в цілому, образ Бродовського у змалюванні автора не викликає якогось надмірного негативу – він швидко погодився взяти їх на роботу, навіть попри доволі різку розмову з ним з боку селян, в цілому доволі справедливо виплачував заробітну платню. Єдине що поставив прямо біля заводу шинок, хоч мав ще багато шинків у місті, де часто робітники і залишали усі зароблені гроші. Але в цій ситуації змалювання автором цього факту хоч висловлене і з докором Бродовському, проте не викликає якогось негативного емоційного забарвлення у читача.

А коли серед працівників почалися смерті через погане харчування – навіть дещо виправдовує Бродовського: оскільки той, взявши в оренду завод, віддав за це багато грошей, то мусив позичати гроші у іншого багатого єврея, Шмуля Каплуна, і той позичив на умові, що його зять забезпечуватиме харчуванням працівників. А той у свою чергу закупив дуже давню і зіпсовану тараню, з чого і почали працівники хворіти і помирати.

Власне такий опис доволі рідкісний у літературі, коли автор показує складні відносини і між самими євреями, котрі створювали проблеми один іншому. Проте населення, а особливо Микола Джеря не намагався розбиратись у тих тонкощах - *«кричав на увесь двір, що жиди наслали пошесть на людей»* [27, т. 1, с. 481], внаслідок чого ватага бурлак знялася, пішла до

посесора й побила йому вікна, так що посесор мусив ховатися у місті. І при цьому письменник не пише про якісь каральні заходи щодо бунтівників. Власне, хоча робітники і висловлювали своє невдоволення роботою на заводі, проте пішли вони з нього таки не через умови роботи, а після того як побили пана, який намагався їх вистежити і повернути у кріпацтво. І, до речі, коли працівники прийшли на інше підприємство – автор зазначає, що там були ще набагато гірші умови.

Також, змальовуючи урядування Бродовського, І.Нечуй-Левицький описує доволі рідкісний в літературі, проте чутливий розвиток міжрелігійних стосунків – конфлікт між Бродовським та місцевим священником. В основі конфлікту, як випливає з оповіді письменника, таки були економічні мотиви – небажання його доплачувати місцевому священнику за *«фабрицьку парафію»* [27, т. 1, с. 481], та, звісно, певне легковажне ставлення до релігійного чинника. Зокрема, Бродовський, *«вважаючи на себе як на пана»*, *«задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців»* [27, т. 1, с. 481]. Піп, дізнавшись про це, повідомив благочинного, тому залагодити конфлікт вдалося знову-ж таки *«сотнями карбованців»* [27, т. 1, с. 481] та тим, що і надалі мусив платити попові за фабрицьку парафію.

Єврейська присутність в Україні була повсюдною, власне навіть важко було уявити українські села без євреїв. Коли бурлаки вирушили в херсонські степи і далі пішли в бік Бессарабії, вони й там серед степу знайшли степову корчму, де випили і перекусили, хоча за горілку та закуску *«жиди ... брали чималі гроші»* [27, т. 1, с. 533]. При тому, коли бурлакам необхідно було десь попрацювати та заробити трохи грошей – то вони розпитали власне євреїв-шинкарів, і ті справили їх на одне село, де в пана наймалися бурлаки. І дійсно, вони пішли, найнялися і заробили трохи грошей.

Також згодом, коли бурлаки одружилися, збудували кілька будинків та завели господарство – одразу *«десь узявся бессарабський жид і поставив на городі вітряк»* [27, т. 1, с. 510].

Повернувшись до села, Микола Джеря і далі конфліктує із місцевим шинкарем, який недолив йому горілки, та як результат – разом з селянами скинули голову села, повідбирали громадські шинки від євреїв і шинкарями стали люди з місцевих. Та навіть *«підбив громаду подати губернаторові лист, щоб жидів зовсім виселити з села»* [27, т. 1, с. 535]. Таким чином автор відобразив і поширену того часу боротьбу громад проти пияцтва та проти оренди шинків євреями. Така боротьба з різним успіхом проходила в багатьох селах на українських землях.

«І до кінця свого життя Джеря йшов проти панів та жидів: так вони багато нашкодили йому й скривдили його, занестили його вік» [27, т. 1, с. 534], - зазначає письменник у фінальній частині твору. Власне з опису подій у творі не зовсім розкрита тема, чим саме євреї так нашкодили та скривдили Миколу Джерю, окрім як важких умов праці на фабриці у Бродовського та постійних непорозумінь із шинкарями через викуп заставлених речей та недоливання горілки. Проте кілька описів взаємовідносин євреїв та місцевих селян, а також включеність євреїв в тогочасне життя в Україні робить повість «Микола Джеря» цінним джерелом для вивчення образів євреїв в українській класичній літературі.

Здається, найбільш повно образи євреїв у творчості Івана Нечуя-Левицького, та водночас ставлення автора до єврейської проблематики в тогочасній Україні, розкриті в повісті «Бурлачка» (за текстом письменника – написана 14 лютого 1876 року, опублікована окремою книгою: «Бурлачка. Повість І. Левицького», К., 1880).

На тлі історії головної героїні твору – Василяни, письменник фактично проводить і другу сюжетну лінію – історію Лейби, та через нього – про систему єврейського господарювання, в яку той був включений. При цьому автор змальовує її у своєрідних гротескних формах, від яких просто віє ворожістю та навіть острахом. Ймовірно, такі настрої були викликані загальним зростанням ролі євреїв в економіці та захоплення ними провідних позицій у новому економічному середовищі після реформи 1861 року. Люди страждають

від безземелля та безгрошів'я, пани розорюються, не вміючи господарювати в нових умовах, внаслідок чого як підприємства, так і панські маєтки опиняються в руках євреїв.

На початку твору Лейба служить на пана та закликає молодь до роботи на панському полі. Відзначимо лише, що автор описує його специфічну єврейську бороду, яка *«стриміла клинком уперед»* [27, т. 2, с. 9], сам він дуже худий – *«довгий та сухий»* [27, т. 2, с. 9], відмінно розмовляє українською – так, що *«заплющивши очі, можна було б подумати, нібито викликає на ярмарку якийсь дід»* [27, т. 2, с. 9], та за ним традиційно як дуже часто в літературі за євреями постійно гоняться собаки. Далі автор подає в такому ж легко-гумористичному тоні картину, як Лейба та його помічник Сруль спали, поки хлопці й дівчата пололи буряки.

Проте з метою зближення з паном, Лейба, знаючи інтереси і слабкі місця місцевого пана, а саме його інтерес до вродливих дівчат, і виділяє з-поміж інших дівчат Василю, про яку й розповідає панові. Цікавий діалог пана із Лейбою, який описує красу дівчини, постійно порівнюючи її із грошима: очі – *«такі ясні, як червінці»*, брови – *«круглі, як карбованці»*, губи – *«як золото»* [27, т. 2, с. 21].

Щодо вказаного твору цікаво, що автор змальовує також польські та навіть білоруські образи. При чому щодо польських – у образі пана Ястшемського – прямо вдається до опису критичних рис – *«нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально за дурних мужиків»* [27, т. 2, с. 18], описує негідну його поведінку, коли той *«запер жида в льоху, а на брамі гімназії почепив шинкову вивіску»* [27, т. 2, с. 18], прямо показуючи і своє ставлення до нього: *«Гості сміялись, а Стась чванився, неначе він і справді зробив дуже розумну річ»* [27, т. 2, с. 18]. Загальна оцінка Ястшемського доволі критична: *«Це була натура добра зроду, але зовсім попсована фамільними традиціями панства та панування над мужиком, над Україною ... Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без*

міри вище за кожного українця, хоч би українець був вчена людина» [27, т. 2, с. 18].

Цікаво також, що окрім вказаного опису така характеристика Ястшемського ніде в творі більше не проявляється, а його спілкування переважно із сусідніми панами-поляками та родичами-поляками більше обумовлюється станово-родинними зв'язками останнього. Тож така оцінка Ястшемського письменником може пояснитися його бажанням показати своє ставлення і до «польського питання», знову-ж таки, відповідно до концепції І.Нечуя-Левицького, показати народ в усьому його ставленні до української справи.

Варто зауважити, що змальовуючи образи євреїв письменник ніколи настільки прямо не говорить про ставлення євреїв до українського народу, хоча опосередковано постійно проходить лінія про намір євреїв «стати панами», тож в основі такого їх бажання перш за все прагнення до збільшення заробітків/наживи, аніж апеляція до політичних/етнічних переваг.

Зокрема автор майстерно змальовує постійне прагнення Лейби зблизитися з паном, тонко використовуючи бажання пана, знаючи, коли пани люблять *«трохи побалакати з жидками»* [27, т. 2, с. 20], коли *«можна підступити до пана запанібрата, і коли треба зігнутись в три погібелі»*. *«Він знав, що пани братаються з жидками насамоті. А перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонився й оступився од порога»* [27, т. 2, с. 22]. А коли Ястшемський почав цікавитися «панною Броніславою», - Лейба *«довідався через своїх приятелів на Волині та у Бердичеві, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки їх»* [27, т. 2, с. 64].

Далі автор змальовує павутину, яку сформували навколишні євреї, метою яких було – постачати дешеву робочу силу на підприємства, які були у євреїв в оренді, та максимально на них заробляти, виплачуючи малу зарплату, годуючи вкрай поганим харчуванням, а щоб настачити таких робітників – обплутували їх по всій околиці різноманітними борговими зобов'язаннями.

Повний витяг із твору, який описує сформовану євреями мережу, надто великий для цитування, проте надто цікавий. Зазначимо водночас низку важливих моментів.

Верхівкою усієї створеної мережі були Одеські підприємці – *«жидівські губернатори і міністри, котрим він подав звітку за все і приставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністра гречки й проса, й навіть міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...»* [27, т. 2, с. 78]. Поряд з ними описаний письменником Лейзор Рабиненко був *«не більше як начальник повіту, ще не мав гонору й аристократизму одеських міністрів»*, але *«по лиці було вже видно, що йому небагато зосталось дослужувати до уряду жидівського губернатора України»* [27, т. 2, с. 79].

При цьому Лейзор Рабиненко *«ходив ще в довгому каптані до самих п'ят, носив жидівський капелюх»*, *«поводився з мужиками по-простацькому, запанібрата»* [27, т. 2, с. 79], тобто ще дотримувався певної єврейської культури та традиційного способу життя, тоді як одеські «міністри» вже вочевидь повністю нагадували звичайних російських купців та підприємців. Цікаво, що автор також показує, що у Лейзора *«лице вже наливалось, як яблуко в спасівку. Чорна борода залисніла, як шовк, руки стали повні, м'які, а пальці були налиті ситтю»* [27, т. 2, с. 79], - ніби протиставляючи його образ типовому образу єврея – худому, з тонкими руками та ногами, вочевидь внаслідок невисокого рівня життя.

Лейзор у свою чергу сформував мережу своїх «жандармів» - *«Шмулів та Шулемів - тонку павутину, ловив нею мужиків і висисав з них гроші, як павук висисає кров з мух»* [27, т. 2, с. 79]. Його *«поліцейські: Шмулі, Срулі, Гершки ... нишпорили у Стеблеві й в близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, зналися скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошниками, з жидами-посесорами; знали всю околицю, як свої п'ять пальців, скрізь справлялись за ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню*

з бідних мужиків на проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка» [27, т. 2, с. 78] .

Лейзор Рабиненко взяв у місцевого посесора, також єврея, підряд ставити на його завод робітників, причому йому платили *«чистими грішми за кожну душу»* [27, т. 2, с. 77], а вже з робітниками Лейзор розраховувався сам, адже намагався якнайбільше на цьому заробити. Тому шукав по всіх околицях людей, готових працювати за найменші гроші. Також він мав і харчувати людей на тих самих умовах, і з тими самими наслідками – розповідь про червів у салі, придбаному Лейзором Рабиненком для годування робітників, попри відоме ставлення євреїв до сала та свинини в єврейській культурі – нікого не залишать байдужими.

Тому *«по близьких і далеких селах нишпорили Лейзорова жидівська поліція і роздавала гроші наперед, у той час, як селянам доводилося дуже тяжко, а найбільше під час оплати подушного. Лейзарова поліція, окрім того, заплутували мужиків і за довги і за страшні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи»* [27, т. 2, с. 79].

Дуже часто у цьому описі І.Нечуй-Левицький використовує слово «душа» - *«платити грішми за кожну душу»* [27, т. 2, с. 77], *«Лейзорів інтерес був той, щоб з кожної душі зоставалося у його кишені як можна більше карбованців»* [27, т. 2, с. 77], *«вони повинні були постачати йому робітників за плату од голови»* [27, т. 2, с. 77], *«платив од кожної душі проценти своїм агентам»* [27, т. 2, с. 77], людей *«тягли за шию до Лейзора на заводи»* [27, т. 2, с. 77], *«Чоловіки стояли, як воли, ждучи свого ярма»* [27, т. 2, с. 78], - просто таки картина якогось новітньої работоргівлі, ще й з боку євреїв – християнськими душами: *«все це спадало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гої, а він би й жидів не помилював і він їх не милував; харчував так, що люди не видержували, кидали пашпорти, кидали роботу і втікали з заводів, куди тільки можна було втекти»* [27, т. 2, с. 77].

Таким чином Лейзор Рабиненко *«розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Поділлі, в Могилівщині й Мінщині. ... Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою агентів, більших, менших і найменших, котрі забирали мужиків в свої руки й вертіли ними як хотіли»* [27, т. 2, с. 61].

У свою чергу на Лейзора Рабиненка почав працювати і вже згаданий нами Лейба. *«Лейба знав усю Журавку й близькі села, знав, що лежить у кожного мужика у кишені, знав кожного вдачу, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю»* [27, т. 2, с. 74]. А ще до того, виписав собі своїх родичів, Гершка й Шулима, з іншої губернії, які *«оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жиденят. Вони стали його помагачами й агентами»* [27, т. 2, с. 61].

В цілому, на нашу думку, такий доволі розлогий детальний опис єврейського господарювання в Україні ймовірно відображає реальний стан справ в тогочасній Україні, принаймні з точки зору українського селянина та міщанина. Звісно, концентрація в єврейській руках торгівлі, в тому числі й на експорт, промислового виробництва, оренди різноманітних підприємств, від найменших до великих, не залишалася непоміченою. При тому, значна кількість вад тогочасної економічної системи серед населення ототожнювалася із єврейськими примхами чи забаганками, та концентрувала невдоволення ними на євреях. Відсутність достатнього внутрішнього ринку, норм у забезпеченні умов праці та мінімальної зарплатні і тривалості робочого дня, масова бідність та готовність працювати за найменшу платню, прагнення підприємців отримати максимальну вигоду та максимально мінімізувати витрати – усі ті негативні моменти тогочасного економічного становища на українських землях серед населення уособили євреї.

На тлі такого аналізу загалом ситуації в економіці України, письменник провів і третю сюжетну лінію – долі власне Лейби та маєтку Ястшембського. Зокрема, як ми дізнаємося із розповіді, батько пана Ястшембського раніше мав свої цілі села, проте *«жиди так заплутали пана, що він мусив продати села,*

ледве виплутався з боргів» [27, т. 2, с. 18]. Його долю повторив власне і Станіслав Ястшембський. Ще на початку оповіді, оповідаючи про намагання Лейби зблизитись із паном, письменник описує ситуацію, коли у Лейби «несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитися з ним чаю. За цією думкою блиснула й друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю землю.... Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо й зараз спали до долу» [27, т. 2, с. 20].

Власне його бажання і здійснилося. Спочатку Лейба настільки зблизився із ним, догоджаючи в різних дрібніших його потребах, що Ястшембський віддав йому два сільські шинки. Пізніше, коли Васирина вже повернулася в село, дізналася, що Лейба став посесором замість Ястшембського. Справа розгорталася наступним чином: *«В Ястшембського не стало грошей навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейби дві тисячі карбованців під заставу лісу. Тим часом недалеко од того лісу якийсь пан поставив сахарню. Лейба возив та возив посесорський ліс, доки набив добре кишеню. А тим часом проценти на довги росли. Ястшембський заплутався й мусив за довги оддати посесію жидові, хоч вона була записана на його ймення. Ястшембський мусив йти на службу за управителя до других панків, а Лейба сів у його посесії й завів шинк у домі, де колись Ястшембський справляв бали...» [27, т. 2, с. 151].* При цьому письменник повторює думку, висвітлену і в інших раніших своїх творах: після того як єврей став господарем, *«брама однією половиною теліпалась на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалилась. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. ... [в домі] у довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеп'ян, тепер стояли барила з горілкою» [27, т. 2, с. 151].*

Серед дрібніших згадок відзначимо також і знайомство автора із особливістю єврейського письма. Двічі автор зазначає, що Лейба дав Васирині

записку до Лейзора Рабиненка, в якій *«чудні слова неначе собака накрутила хвостом»* [27, т. 2, с. 78], та іншого разу, коли Лейзор записував новоприбулих працівників до своєї книги, він *«...сів за стіл і почав крутити в книжці якісь бублики, записуючи людей»* [27, т. 2, с. 78]. Цікаво, що попри це не пояснює для читача, що то власне записував єврейською мовою, тому можемо припустити, що це було тогочасному читачеві зрозумілим, отже автор таким чином, ймовірно, тонко пожартував над особливістю єврейського правопису, як воно могло здаватися місцевим мешканцям.

Також можемо відзначити і зображення як в цьому, так і в низці інших творів, тенденції до зростання кількості єврейського населення, яке все більше проникає в українські села та міста, переважно йдучи вслід за тими, хто вже зміг у них облаштуватись. Так у Лейзора Рабиненка на подвір'ї *«притулилось вже три жидівські сім'ї: одна в одній кімнаті, в його квартирі, друга на подвір'ї, в надвірній хатині, а третя - в мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзарового двора»* [27, т. 2, с. 78]. Так само і в Лейби: після того, як він став посесором у маєтку Ястшембського, *«по хаті сновигали жиди й жиденята. ... З усіх надвірних хат виглядали жиди й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі»* [27, т. 2, с. 151].

У повісті «Старосвітські батюшки та матушки», в якій йдеться про особливості і ситуації із життя священиків, також зустрічаємо образи євреїв. Але у специфічній подачі. Зокрема, під час весілля до гостей приходять переодягнені на євреїв дві єврейки та єврей, які пропонують господарям у жартівливий спосіб купити курей. При цьому автор зазначає, що місцеві дуже гарно *переодягнулися* на євреїв, ймовірно використовуючи якісь особливості їх одягу, що люди й не одразу зрозуміли, що то переодягнуті. А крім того, *«Марта так змінила голос, так уміла в розмові передражнювати жидівок, що її ні на який спосіб не можна було впізнати»* [27, т. 2, с. 356], ймовірно копіюючи особливий акцент вимови, характерний для євреїв.

У іншій сцені, місцеві, переодягнувшись на ведмедя, гналися за євреями-музикантами, задля розваги, чим дуже їх злякали.

Також у творі автор зображає єврейську хату та корчму, змальовує гарну єврейську дівчину Хайку, яку згодом, за її згодою та через велике кохання, викрав гусар, спричинивши значний переполох серед місцевих євреїв.

У творчості Панаса Мирного єврейська проблематика найбільшою мірою розкрита у повісті «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та в романі «Повія». Водночас у низці інших творів образи євреїв присутні лише епізодично, проте ці згадки доволі цінні, якими не можемо знехтувати для відтворення максимально повної картини образів євреїв у творах українських письменників-реалістів.

У оповіданні «*Лихий попутав*» (1772 р.) Панас Мирний згадує євреїв геть побіжно. Водночас згадуються такі три аспекти: образ єврейської наймички, раніше невідомий у Нечуя-Левицького (лише у повісті «Микола Джеря» згадується, що в єврейському шинку десь в південних степах у шинку була наймичка – стара жінка). При цьому, бути чи стати єврейською наймичкою – один із найгірших варіантів, вже у повній безвиході через важкі умови життя. Крім того, серед забав молоді, згадується як одна із розваг – передражнювати євреїв. Водночас воно не мало якогось особливого негативну, оскільки тут-таки автор зазначає, що передражнювали також і «циган» та взагалі якихось окремих парубків. А також згадується «жидівський гвалт відкілясь здалека доноситься», про який доволі часті згадки у письменників.

У повісті «*П'яниця*» (1874 р.) єврейська тема також взагалі ніяк не відображається, окрім двох маленьких згадок: Наталя, будучи ще малою, «бігала собі по калюжах з дітворою, дражнила п'яних на улиці, показувала язика жиденятam» [21, т. 1, с. 70] (власне, згадане нами виключно для повноти, особливого тематичного навантаження не несе), а також вкладає в уста іншої героїні фразу знову-ж таки про «жидівську наймичку»: «*Ви ж самі бачите, що мені ні в чому із двору вийти, як та жидівська наймичка обідрана!*» [21, т. 1, с. 71].

У повісті «*Лихі люди*» образи євреїв тричі з'являються під час оповіді. Письменник описує «*довгополих бородатих жидів*» [21, т. 1, с. 94], які стояли ще далеко від базару і усіх, хто ніс товар на базар на продаж, зупиняли і питали – що вони везуть і намагалися перекупити товар. При цьому, автор зазначає, що поряд із євреями стояли такі самі «*заялозані перекупки*» [21, т. 1, с. 94], які займалися відповідно тим самим, отже назвати цей епізод якимсь особливим антиєврейським не можна.

У іншому випадку, герой, роздумуючи над панським маєтком, чи-то сам пан його обробляє чи ні, таки пояснює сам собі – пан у столиці гуляє, а «*тут, замість його, німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує; а жид за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло і жидові!*» [21, т. 1, с. 123].

Ще в одному випадку, описуючи місто, автор зазначає: «*Городи курні, нечисті, з тиском жидови, що, як черва та, кишить серед базару, серед міста, виглядаючи з крамниць, з шинків...*» [21, т. 1, с. 126]. Попри загалом доволі «образливе» порівняння, варто зазначити, що воно, так би мовити, зовнішнє – велика кількість євреїв, сконцентрованих у містах, викликала в автора таку аналогію.

У повісті «*Голодна воля*» (1877 р.) єврейська тематика також випадкова і неглибока. Автор згадує євреїв, які задешево купили хліб у пана, домовившись із економом (власне, не євреєм); згадується шинок, в якому господарем є Лейба, при цьому зазначається, що шинок був не в селі, а «*шинкує геть за горою, над проїжджою дорогою*» [21, т. 1, с. 295]; зазначає, що «*коли панські маєтки пустошилися, економії занепадали, переходили в руки купців, жидів*» [21, т. 1, с. 315]. Василь, один з головних героїв, пішов в місто і найнявся працювати на станції, і хоча умови роботи були дуже важкими і він вже неодноразово мав намір покинути ту станцію, проте «*Та як його кинути? Де ті 50 рублів у рік взяти, що дає йому жид, та й від проїжджого часом перепада*» [21, т. 1, с. 318]. При цьому, в селі його за це називали «*жидівський наймит*» [21, т. 1, с. 326].

У доволі пізній повісті «*Лихо давнє й сьогочасне*» (1897 р.) письменник дає більшу характеристику єврейському господарюванню в Україні у пореформенний час. Він зазначає: «*На той час [за кілька років після реформи] жиди налучилися. То таке зілля, що заздальгідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає... Так і вони налетіли. Не знать, звідки взялись, наїхали й позабирали панські землі під оранду, - звісно, за ту ціну, яку самі призначили. Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оранду, а самі врозтіч: хто в город на службу подався, хто в губернію та столицю на веселе життя поїхав... А жиди тим часом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна – все, що земля родила й на собі носила, і все те, що людські руки виробляли. Минув рік-другий – і знову панські лани заколосилися житом-пшеницею; панські степи окривалися наймитською косарською піснею – не вільною та веселою, а загмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі докупи зводили, кругом села, мов залізним пудом, обгортали. Оранда пішла вгору, земля подорожчала» [21, т. 2, с. 30]. У цій, хоч і обширній, але єдиній згадці про євреїв у творі, дається коротка, але всебічна характеристика єврейського господарювання в селах України, і зокрема згаданому нами раніше процесові оренди євреями панських земель, хоча євреям і було заборонено володіти землями. Та, взявши землю в оренду, євреї одразу ж привносили в українські села шинки та вимінювали на горілку найрізноманітніші товари та послуги, поширюючи постійну біду українського селянина – надмірну схильність до вживання алкоголю.*

Значно більш повною мірою образи євреїв присутні у повісті «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» (1875 р.). При цьому, євреї у автора мають і позитивні риси, які він особливо підкреслює.

Зокрема, описуючи Остапа, письменник зазначає: «*восени прями́сінко й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенів його та заправив у поштарі. Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата*

добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже ґрунт і хату купив» [21, т. 1, с. 335-336].

Образ єврея присутній і в розлогодному описі покріпачення селян. Зокрема, коли цариця подарувала село Піски одному поляку-генералу, через що селян із козаків і вільних зробили кріпаками. Генерал приїхав у село одразу разом із євреєм. Описуючи його, письменник зазначає: *«...ще й не сам, а з якимсь жидком – обтіпанім, обсмиканим, у довгополому, зайолженому балахоні, у ярмулці на голові, у патинках на ногах... Хто зроду не бачив жида, не знав, на кого більше дивитися: чи на генерала, чи на його жида, що ходив за ним слідом – мов пришитий до генеральських хвостиків...» [21, т. 1, с. 392].* Окрім опису єврейського одягу, звернемо увагу також на слова автора, що багато селян вперше побачили єврея. Коли селяни почали перечити генералові, то *«...з-за генеральської спини виглядала перелякана жидівська пика з пейсами...» [21, т. 1, с. 392],* а далі, поки генерал розбирався із селянами, єврей *«вже давно вертівся коло повозки» [21, т. 1, с. 392].* Коли ж військо придумало опір Піщан, то генерал ходив і переписував людей і майно – *«Лейба на пальчиках тихо слідкував за паном, як вірний собака за стрільцем» [21, т. 1, с. 392].* Згодом письменник про Лейбу так і каже – *«генеральський жид» [21, т. 1, с. 395].*

Коли пан зрештою порозумівся з селянами, то одразу і сказав, що йому тут робити нічого, його місце в столиці, а замість себе залишає Лейбу, і щоб усі необхідні платежі віддавали йому. І окремо, на прохання Лейби, зазначив, що горілку куритиме лише Лейба, тож щоб ніхто гуральні не будував і корчми не тримав. Та від'їжджаючи, генерал сказав: *«Глядіть... бережіть мені Лейбу!» Та тільки його піщани й бачили» [21, т. 1, с. 396].*

Генерал виділив для Лейби «гуляще місце», де той збудував шинок і став шинкувати. Через місяць приїхала жінка і діти Лейби: *«Лейба зостався на хазяйстві. Через місяць прикотила в Піски велика-велика буда, – піщани зроду такої не бачили; а в тій буді – Лейбова жінка й жиденят з десятеро, одно одного менше...» [21, т. 1, с. 396-397].*

Попри таке конфліктне «знайомство» селян із Лейбою, надалі автор зазначає загалом мирне і позитивне взаємне ставлення між селянами і Лейбою. Наведемо вказаний уривок, як доволі рідкісний і важливий, який змальовує загалом позитивне, хоча й не безпроблемне, співжиття українців та євреїв.

«Пішло все по-старому та по-давньому... Піщани давали Лейбі, – чи то пак, генералові – одсипного трохи, платили невеликий чини, та самі собі й порядкували, як знали. Звикли піщани до Лейби. Привик Лейба до піщан. Стали вони до Лейби в шинок ходити – могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лейби горілка дешевша... Став Лейба нужний чоловік на селі! І Лейбі – нівроку! З довгополого, засмальцьованого, демикотонового балахону убрався Лейба в чорний ластиковий; і Сурка Лейбова ходила не такою зайолзаною, як приїхала; і Лейбові діти – не такі миришаві та шолудиві... Є в Лейби – не знать де він і взяв її – і коза з козенятком; біля Лейбової корови ходить уже наймичка Гапка; завів Лейба й пару шкапійок... Зажив Лейба з піщанами... сказав би, – як у Христа за пазухою, – коли б Лейба у Христа вірив... А то Лейба – "невіра"; Лейбові предки над Христом знущались... Було іноді за те Лейбі, як підон'ють піщани! Та не так Лейбі, як Лейбовим дітям... Не раз гвалтував Лейба, що хлопці його дітям повиривали пейсики, понамазували салом губи, що – аби де зустріли, – зараз і насядуть, як шуліка курчат! Та сількісь! Пейсики знову одростали, сало на губах обмивала Сурка, жиденята росли, гладшали, стали аж вилискуватись, як ситі поросята, котрими їх дражнили хлопці... Гаразд Лейбі! Непогано й піщанам. Піски піднялися, розкоренилися, розрослися...» [21, т. 1, с. 397]. Надзвичайно цінний текст, дуже реалістичний.

Попри загалом змалювання нормального співжиття між Лейбою та піщанами, варто зауважити той факт, що селяни самі почали більше ходити до Лейби в шинок, аніж у козацькі шинки, через те, що у Лейби була дешевша горілка. Отже, не лише євреї займались шинкарством, тож якщо залишалися лише єврейські шинки, то власне внаслідок, на сучасний манер, чесної конкуренції та більш дешевих цін.

Важлива також згадка, що більшість причин до непорозумінь між місцевими та Лейбою та його родиною містились в релігійній сфері: Лейба – «невіра», *«Лейбові предки над Христом знущались»*, через що і діставалось Лейбі, коли місцеві *«підіп'ють»* [21, т. 1, с. 397]. Ну і також місцеві швидко дізналися про особливе ставлення в єврейській культурі до свинини та сала, тому діти мастили його дітям губи салом, та й самих його дітей називали ситими поросятами.

Власне, на цій культурі – на релігійному факторі виховувався і Чіпка. Письменник подає опис дитячих ігор, коли Чіпка малим хлопцем із однолітком наловили горобенят і побили їх за те, що горобці *«як жиди Христа мучили, кричали жив-жив»*. Тож, коли Чіпка дізнався, що *«жиди Христа мучили»*, то й сказав – *«Ну тепер же мені не попадайся ні один жид»* [21, т. 1, с. 357].

Із наведеного можна припустити, що Панас Мирний вважав одним із головних коренів непорозумінь між євреями і українцями, або ж з місцевим населенням – власне релігійний чинник. Як бачимо, поки Лейба не приїхав у Піски, то піщани й зроду не бачили єврея; на початку господарювання Лейби не було обтяжливим для населення, отже основні непорозуміння були породжені тим, що підвипивші піщани згадували, що Лейбові предки знущались над Христом.

Власне у творі так і не показано будь-якої іншої причини, яка викликала у Чіпки таку нелюбов до євреїв, яка залишалася із ним усе життя. Оте *«жидові не продам!»*, коли навіть мав потребу у грошах та планував продати жито. Та зрештою віддав його просто так Грицьку, бо *«не хочеться мені своєї праці у жидівські руки попускати... Знехтує, проклята жидова, на горілку пережене»* [21, т. 1, с. 482], - пояснює Чіпка свої дії. Та згодом: *«Жидюзі я не продав ні за які гроші, а товаришеві – так віддав [...] Чоловік, - тягне Чіпка далі, - чесно поживе, добрим словом згадає... А жид – що?»* [21, т. 1, с. 486]. Та власне на постійні кпини Пацюка, що не захотів продати зерно – як відрізав: *«Бо жид!»* [21, т. 1, с. 486].

Доволі яскравий у письменника опис ситуації, коли Чіпка, не маючи грошей, хоче закласти свою свиту єврейці Галі, та намагаються домовитись про її ціну. Подібну картину бачимо і пізніше, коли шинкар Оврам оглядає Чіпкове жито та намагається купити його дешевше ніж воно вартує. Доволі яскраві картини «торгів» за ціну між купцем і продавцем дуже емоційні, а проте нічого власне, що могло б суттєво додати до образів євреїв, тут не маємо – власне будь-хто на їх місці діяв би точно так само. Хіба загалом утверджує поширену, і напевне достовірну думку, що євреї намагалися все купувати у селян по можливості найдешевше, користуючись їх скрутним становищем чи будь-якими іншими можливостями.

Водночас зауважимо, що при спробі передати вимову, якою говорять євреї, автор вдається, як то згодом часто можна побачити, до передачі їх мови наближено до її звучання, з передачею шиплячих звуків дзвінками («сцо» замість «що», «сце» замість «ще», «бац» замість «бач», «не крици», «хоц» замість «хоч», «залію» замість «жалію», «гросі» замість «гроші», «ці [ти не здурів]» замість «чи», «цого» замість «чого», «більсе не мозна», «за вісцо його більсе давати» тощо) [21, т. 1, с. 494 та ін.].

Цікавою особливістю саме цього твору є загалом позитивні оцінки євреям. Ми вже згадували про них на початку розповіді про твір, проте вони трапляються і надалі. Зокрема Грицько, влаштувавшись на роботу до єврея на пивниці, і при тому каже: *«А коли жид дає добру плату, то щоб сидячого татари не взяли та на печі не лежать, – чому той тиждень і не проробити...»* [21, т. 1, с. 476]. При настанні свят – *«А жид, як знав, десь і музику видрав»* [21, т. 1, с. 507].

Коли єврея-Оврама пограбували, письменник вкладає в уста Грицька чудову характеристику на його адресу: *«Ні, Христе: жид жидаві не рівня. Другий жид, то таки насправді жидюга, а Оврам, я тобі скажу, добрий чоловік, хоч і жид... Нічого бога гнівити: він тобі й запоможе, коли там подушне, нужда яка... Звісно, своє візьме – не грошима, так роботою ... І*

тепер у його на пивниці трохи не всі – за одробіток... Добрий жид. Усі його тамтешні люди шкодують» [21, т. 1, с. 477].

Але в уста його жінки письменник вкладає і іншу, також поширену в народі думку: *«От, велика шкода – жида! Однак з нас надрав... Усі вони добрі, як сплять: а тільки розплющать очі, то так і норовить, як би у тебе що видурити, як би тебе так заборсати, щоб з його лап не вирвався... Дасть карбованця, двох, а одроби йому на десять. Всі вони одним миром мазані!»* [21, т. 1, с. 477]. В такому, чисто сімейному діалозі, письменник вклав головні тези щодо ставлення місцевого населення до євреїв.

У процесі розвитку історії Чіпки, його зловживанні алкоголем, та врешті зайняття крадіжками і відкритими пограбуваннями (*«відбирати своє»*) дещо погіршуються і оцінки образів євреїв, проте переважно з точки зору Чіпки, доволі голослівні, та згадані лише одними тезами, без розлогих описів конкретних звинувачень. Одного разу говорить: *«Жид – і той... і той на нас!.. Обдурює нас, обпоює, вимотує з нас останнє збіжжя, яке же зосталося за душею... Сам підведе, сам і видасть...»* [21, т. 1, с. 524]. Чи іншого разу: *«Ми своє одбираємо... Пан – наробив нами, жид – надунив з нас»* [21, т. 1, с. 552]. Мотря просить Чіпку не йти працювати до єврея: *«не наймайся у жида-нехриста!.. Вони твоє добро перевели... стань краще у тік та зароби хліба»* [21, т. 1, с. 531]. Ліберал, гласний Саєнко, під час виборів до земства постійно виступав проти панів і євреїв: *«Зате пани та жида Саєнкового духу боялися, – та й недурно. Напакостити панові, придавити жида – стало втіхою для його»* [21, т. 1, с. 552]. Письменник описує навіть, що й пани страждали від євреїв – після реформи багато з них, не вміючи працювати в нових економічних умовах, сиділи у своїх селах, *«проїдаючи останнє своє добро – викупні білети, за котрі баришники-жиди не давали й половини ціни...»* [21, т. 1, с. 552]. Після колишнього розкішного життя їх чекало *«вбоге доживання віку»* – *«без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать»* [21, т. 1, с. 552].

Описуючи нове пореформенне життя, Панас Мирний дає розлогу оцінку суспільства, яке сформувалось того часу. Він пише про великий яр, який за десятиліття і століття сформувався між простими селянами та соціальною верхівкою. При цьому, до верхівки відніс – потомків козацької старшини, поляків, євреїв та москалів, а також «полупанків». Усіх їх разом, а отже і євреїв, Панас Мирний називає і характеризує наступним чином: *«Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками...»* [21, т. 1, с. 579]. При цьому рівень гостроти та напруженості між ними був надзвичайно високий: *«Здається, якби не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу – і полилася б річка чорної крові, потопила б правого й винуватого... Оже, дяка Богові, цього не сталося...»* [21, т. 1, с. 578].

Зауважимо, що автор прилічує євреїв до однієї соціальної групи разом із панами, чи в більш широкому контексті – як панівний, чи по-радянському, як клас експлуататорів. Саме це звинувачення євреїв – що вони постійно стоять по стороні не простого селянина, а пана, - підтверджують як той факт, що Панас Мирний дотримувався тієї ж думки, так і той факт, що такі оцінки панували в українському суспільстві, і власне відповідали тогочасній реальності.

Характеризуючи у цьому роздумі власне євреїв, автор вдається до короткої, проте надзвичайно цікавої і глибокої їх характеристики: *«були між ними [отим станом соціальної верхівки, - прим. автора]... й осиротілі діти Юди, котрі замість свого зруйнованого царства на чужій землі завели нове царство»* [21, т. 1, с. 578]. Слова, які показують, що євреї власне на території України проживали в таких умовах, ніби відродили тут власну державність замість втраченої у Палестині.

Хоча в цілому образи євреїв у повісті «Хіба ревуть воли як ясла повні?» є другорядними, доволі нечастими, проте висновки із окремих уривків значно перевищують їх роль для вияснення долі головних героїв твору. Про те, що вони таки не є другорядними, свідчать власне й останні слова твору, кінець усієї історії. Після арешту Чіпки, його хата *«стояла на край села сиротою*

пустка, – завидувала палацу. Аж ось – випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий – жид Гершко, причепуриє трохи зокола облупані боки, полатає, де попрогнивала, оселю, – та їй завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, – бенкетує тут п'яне море темної простоти...» [21, т. 1, с. 626]. Чи ж власне не перемогу умовних «сил зла» має на увазі Панас Мирний... Споконвічні вороги Чіпки перемогли і осіли вже їй безпосередньо у його хаті. Чи вкладав автор у ці слова якесь пророцтво щодо подальшої долі суспільства і українських земель, звісно можна лише здогадуватись.

У романі «Повія» (1883-1884 р.р.) Панас Мирний змальовує трагічну долю дівчини, яка внаслідок важких життєвих обставин стає повією, спочатку досить заможного чоловіка, а після його смерті – практично вуличною, захворює на сифіліс, тож змогла знайти роботу лише як прислужниця, наймичка єврейської родини шинкаря. Після того, як і він її виганяє – повертається до рідної хати, яка вже стала шинком, де їй помирає – замерзла, оскільки її не впустили переночувати. Автор паралельно описує і тогочасну післяреформену дійсність, розшарування селянства, змальовує та протиставляє село та місто, як осереддя розпусти та деградації.

Звісно, змальовуючи таку картину, автор не міг обійтись без змалювання певних образів євреїв та від періодичної відсилки до них.

Зокрема у тексті твору зустрічаються різноманітні згадки, які допомагають в цілому реконструювати тогочасний образ єврея. Серед таких згадок – гомін «*як у єврейській школі*» [21, т. 2, с. 222], згадка про «*жидівок, які плетуть панчохи*» [21, т. 2, с. 306], пан «*з бородою як у жида*» [21, т. 2, с. 314]. Коли потрібно розкувати кайдани – викликають єврея з ключами [21, т. 2, с. 317]. Євреїв наймають, щоб за кимось простежили [21, т. 2, с. 322]. До них же звертаються, щоб передати якісь записки [21, т. 2, с. 368]. Хочє з монети зробити намисто – «*Дам жидові, щоб пробив ушко – дукач буде*» [21, т. 2, с. 337].

Цікавим є опис письменником ситуації, коли місцевий єврей-орендар парку, напередодні дворянських виборів та земського губернського з'їзду вирішив влаштувати пишний концерт, запросив полкову музику і арф'янок, та провів по місту гучну рекламну кампанію, внаслідок чого всі в місті лише про цей концерт і говорили. При цьому у вуста городян вклав різні висловлювання, які характеризували надзвичайну вмілість євреїв отримати максимальну вигоду із різноманітних ситуацій. *«Побачимо, що за диво покаже нам жидюга, - гомоніли нетерплячі», «О-о! та він нюх має: зна, що кому треба; догодить всякому зможе», «Жид з нюхом: уміє товар лицем показати!», «На те й жид, щоб вивертать чужі кишені!.. А проте вже як що скаже, то не збреше; як за що візьметься, то втне всім надивовиж!.. Смак такий є, нюх такий має!»* [21, т. 2, с. 419].

І дійсно, концерт викликав неабиякий ажіотаж і був дійсно гарним.

При цьому, опис концерту, а також і публіки, яка на нього зібралась, містить цікавий і рідкісний опис власне євреїв із великого міста – зокрема «Адеси», - зросійщених, із панськими вже звичками – зовсім інший образ, аніж при змалюванні євреїв, які проживали в українських селах та містечках. Опис вартий, аби навести його більш детально:

«Ось дорідні жидівки з своїми дочками, наче добрі ягниці з ягнятками, - повагом сунуть, кидаючись у вічі своїми цвітними уборами – то, як жар, червоними, то, як луг, зеленими, то, як небо, блакитно-синіми або, як сонце, жовтогарячими. Призро вони позирають на всіх і на все, немов кажуть: що це? У нас в Адесі далеко краще... За ними їх дочки, дивлячись на “мамасу”, собі дмуться. Не зменше надулися і їх братики, ідучи геть одсторонь, позакладавши руки за спину. Одначе деякі багатші і проворніші з їх іноді пристають і до “своїх барисень”. Зате “папасі”, зібравшись юрмою якраз серед дороги, або підняли лемент, серед котрого тільки й чутно “кербель” та “дрей копкен”, або поважно стоять одсторонь і думають якусь велику думу. Чи то дума безталанного, у котрого недавно тисячі поміж пальцями упливили,

чи гадка щасливого, що вже половиною міста володіє, та наміряється якнайшвидше і другу заграбастати? Хто знає? Хто вгадає?» [21, т. 2, с. 426].

Черговий раз – після подібного у «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – автор звертається до образу рідної хати, яка опинилась покинутою, далі її викупили євреї і завели в ній шинок. Здається, саме цей образ, який можна поширити – як образ усієї України – був особливо близький Панасу Мирному.

Так сталося і в романі «Повія». Зокрема, наведемо діалог, коли Христя дізналася про долю її дому:

«- Та й старої хати уже нема. Карпо вибудував нову, велику, на дві половини. Жида пустив шинкувати... Перший на селі шинок!

Христю та вістка, наче цуркою, крутнула за серце.

- Як шинок? Хто ж пустив туди жида?» [21, т. 2, с. 399].

Та пізніше, коли побачила хату, описує її: *«...біля його і їх хата. Невже та довга будівля, над котрою висить на хмизині пляшка, її колись оселя? Місце те, та хата незнайома: доступ до неї не через хвіртку, а прямо з ulиці; там, де колись у неї був квітник, рожка високо піднімалася угору, барвінок слався по землі, тепер голе бите місце, і замість вікон – двері у хату. Рудий жид стоїть на порозі і прикро позирає...» [21, т. 2, с. 507].*

Христя, вже з наслідками жахливої хвороби, які спотворили її обличчя, змушена була звернутися до єврея-шинкаря та стала до нього на роботу за наймичку. Образ єврейської наймички – як найбільш знедоленої особи, якій вже не було де знайти собі місця і роботи – особливо характерний перш за все для Панаса Мирного, і ймовірно має під собою як об'єктивне підґрунтя, так і ймовірно якийсь особистий досвід і спостереження. При чому і в іншому місці він згадує про *«безносу єврейську наймичку»* - попри увесь трагізм ситуації, ймовірно більше ніде вони не могли знайти собі місця, тож той факт, що євреї таки давали їм прихисток, важко однозначно назвати негативним. Хоча й дуже гірким був хліб єврейської наймички – *«Їжа [в неї] – об'їдки жидівської страви та цибуля з черствим хлібом. ... Христя приморозила ноги... а жидівка*

шле по воду за три гони – до самої річки»; «Христя постановила самовар і сіла доїдати свою вечерю – цибулю з сухарем» [21, т. 2, с. 577].

Історія, як єврей вигнав її зі свого дому жахлива за своїм описом, проте мало додає фактів до образу єврея. Коли Христя повернулася до дому, то побачила *«Довга-довга хата по один бік з людським житвом, по другий – з крамницею. “Бач, бісів жид, чого тут не набудував на чужому добрі!” – думала вона, радіючи і сподіваючись, що це все незабаром її буде»* [21, т. 2, с. 589], - зазначає письменник. І коли новий господар не впустив її ночувати, письменник вкладає в уста Христі такі слова: *« Спершу її брало зло на жида, що не пустив ночувати. Розкоренилося гаспидське насіння не тільки по городах – і в села налізло тай дуре нашого брата...»* [21, т. 2, с. 590], - ймовірно поширена в простолюдді теза щодо єврейського населення.

Та й той факт, що єврей не впустив переночувати Христю та вранці, знайшовши її замерзлу, неправдиво стверджував, що ніхто до нього вночі не просився, - власне не додає чогось нового до загального образу шинкаря, схильного до обману та який не надав їй притулок, хоча й незрозуміло чи зобов'язаний був це робити. Водночас той факт, що Христина стукала саме до нього (хоча й ніби до своєї старої хати), але все ж таки не до когось іншого у селі, власне залишає читача із сумними роздумами і з певними докорами в сторону єврея. Більше вражає, що він хотів просто пересунути тіло від шинку, щоб не заважала торгівлі, та бідкався перш за все через те, що через інцидент з її смертю певний час не матиме виручки.

Цікавим є і відмінність між містом і селом, яку вкладає в уста єврея. Тоді як селяни обурюються, нібито місто все забирає від селянина, єврей зазначає? *«Сюо ти, Кирило, плетеш дурне? – умішався жид. – А що б воно було, якби городу не було? Де б ви дівали свій хліб? На те і село, щоб хліб робити, а город буде купувати. У селі робота, а в городі – комерція»* [21, т. 2, с. 594].

Іван Карпенко-Карий (1845-1907) у своїх творах викриває і висміює бажання людини до збагачення, яке штовхає її на різноманітні злочини чи інші шахрайські дії. Звісно, в тогочасних умовах справа не могла обійтися без

євреїв. Жанр, в якому працював Карпенко-Карий – п'єси, які гралися в театрі, накладали свій відбиток на його твори: образи повинні бути більш чіткі і виразні, оскільки немає можливості підводити читача розлогими описами. Отже саме для цього жанру напевне найбільш вразливим є питання використання власне стереотипів та забобонів, наявних в громадській думці щодо євреїв, щоб полегшити справу автора у творенні образу. Дійсно, досить євреєві з'явитися в якійсь дії на сцені, як глядач вже підсвідомо розуміє, що справа йтиме про якісь незаконні оборудки, про обман, шахрайство та заробітки.

Ймовірно, це стало причиною такого «непорозуміння», за словами С.Єфремова: «мало не в один голос обвинувачено письменника за його жидівські фігури, змальовані, як каже С.Петлюра, «занадто тенденційно, неправдиво або однобічно», чи ще, як пише Д.Дорошенко, «в неприхильному та шаржованому комичному світлі: окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не знайшлось ні одної людської рисочки для змалювання єврейської людности» [9, с. 100]. У свою чергу, С.Єфремов, який досліджував біографію та творчість письменника, заперечує такі обвинувачення, та виступає на захист Карпенка-Карого. Окрім вже наведених нами вище фактів щодо біографії письменника С.Єфремов зазначає, що Карпенко-Карий власне не описував образи євреїв, оскільки власне і не знав їх настільки добре, «щоб узяти за самостійний об'єкт своїх малюнків», а змальовував факторів, шинкарів, шахраїв, тому і не дивно, що наділив їх рисами, властивими факторам, шинкарям та шахраям. При цьому, як правило співниками єврейських махінацій постійно є й українці – вони і купують фальшиві гроші, і погоджуються подати в суді неправдиві свідчення тощо. «Автор малював у своїх творах український народ і по дорозі, скільки єврейство торкається цього народу, він зачіпав євреїв, - та чи ж винен драматург, що з народом стріваються як-раз не ті чесні, трудящі євреї, що в поті чола на шматок гіркого хліба заробляють, а одним лицем «невідомі», шинкарі Гершки, Григорії Моїсєєвичі, тощо?», - вважає С.Єфремов [9, с. 101-102].

Варто зауважити, що й російська імперська цензура також іноді відмовляла І.Карпенку-Карому у публікації його творів, посиляючись на їх нібито антисемейський характер. Зокрема, у цензурному відгуку на п'єсу «100 тисяч» зазначалося (мовою оригіналу): «Цензор Фрейман доложил комитету: ... развитием действия настоящей пьесы констатируются явления ... что сельское население своей нравственной испорченностью и порождением в нём страсти к лёгкой наживе обязано исключительно тесному сближению с евреями, которые развращают крестьян и обещанием мнимых громадных выгод наталкивают их на разные преступного свойства гешефты. В конце же концов легко поддающиеся влиянию корыстного чувства, крестьяне сами остаются печальною жертвою ловкого обмана евреев-эксплуататоров. Таким образом, главным элементом в рассматриваемую пьесу входит вытекающий из обобщения единичного мотив к возбуждению вражды и ненависти одной части населения к другой, т.е. крестьян к евреям. Отсюда следует, что пьеса эта по основной мысли своей уже оказывается несостоятельной к цензурному отношению. ...» [16, с. 573]. Звісно, такий чинник був використаний як формальний, з метою заборони друку твору.

Розглянемо образи євреїв, які викликали настільки бурхливу реакцію української інтелігенції.

У п'єсі «*Бурлака*» (1883 р.; була заборонена до друку і постановки на сцені, цензурний дозвіл отримала лише у 1896 році) драматург викриває беззаконня і свавілля, які панували в українському селі в пореформений період, досліджує причини морального виродження і підлості людини під впливом спокуси, гордині та грошей. Звісно, справа не обходиться без євреїв: драматург змальовує змову старшини із євреєм-шинкарем Гершком, які взяли гроші із громадської скарбниці, з метою проведення оборудки із купівлею у селян зерна ще майбутнього врожаю із знижкою, а також видачі людям гроші під відсотки, маючи на меті потім зерно та відсотки отримати, продати, повернути гроші до скарбниці а решту розділити між собою.

Привертає увагу власне що серед дійових осіб зазначається: «Гершко – жид», хоча в інших п'єсах зазначається рід діяльності, наприклад «Маюфес – фактор», чи «Лейба-шинкар».

Власне таке використання образів євреїв – коли розкривається не стільки сам образ єврея, скільки описується ситуація, в якій він діє. Тож ми мало що можемо додати до образу євреїв, а більше до різних способів їх шахрайства, в т.ч. і у спілці із місцевими представниками влади.

У комедії «Розумний і дурень» (1885 р.) змальовуються махінації Михайла із шинками. Зокрема, періодично в російській імперії виходили заборони євреям займатись шинкарством. І от під час однієї із таких заборон Михайло вирішив забрати шинки, та все-таки передати їх євреям, котрі посадять там своїх довірених шинкарками, а самі будуть як нібито його повірені збирати гроші. При цьому, використав ситуацію, коли двоє євреїв захотіли взяти ті шинки, та граючи на цьому змусив дуже дорого заплатити за право опікуватись шинком. Власне, автор ніби міняє місцями українця та єврея – вже українець виглядає жадібним і таким, який змушує євреїв платити за шинки великі гроші. Власне йому так і кажуть: *«Кажуть, що з нашого брата нема комерчеських людей, та тебе хоч зараз у купці записуй!»* [16, с. 85]. Зрештою, щоправда, євреї таки обманули Михайла.

У цій комедії є більше яскравих приміток до образів євреїв. Знову-ж таки автор, як і інші письменники, описує картину як собаки нападають на єврея, який від них ледве відбивається. *«Ну вже ці жиди собак бояться, то не приведи господи»*, - відзначає драматург [16, с. 85]. Говорить єврей вже російською мовою, хоча носить ярмулку, одягнутий в довгополому сюртуку.

Згадує авто у творі і боротьбу селян із шинками та горілкою: Данило говорить, що *«жид моєї поруки не візьме, бо він сердиться за те, що я одговорював людей не пить горілки»* [16, с. 74], а згодом і сам єврей, намагаючись взяти шинок в оренду, зазначає: *«Я сьогодні поеду на місце, роздивлюсь ще раз, може, там прийдеться заплатити, щоб трезвость не заводили...»* [16, с. 84].

Також Карпенко-Карий подає цікаву репліку Михайла, який ото намагається здати шинки євреям і з ними має справи: *«Жиди не люблять сала, і дурні дразнять їх свинячим ухом! А я і сам тоді не їм вже сала, коли приходить з жидами гendлювати»* [16, с. 95] - власне можливо вперше у літературі реалізму згадано, що українці задля кращої співпраці із євреями, хоча й на ниві шахрайства, поважають та дотримуються певних звичаїв єврейської культури.

Драма *«Наймичка»* (1885 р., видана у 1887 році) розповідає трагічну історію збездітнення дівчини паном: багатий хазяїн Василь Цокуль побачив у єврея вродливу наймичку Харитину, викупив її у нього, та згодом збездітнів. Знеславлена ним дівчина топиться, а Цокуль дізнається, що був її батьком.

Автор змальовує важні умови перебування Харитини як наймички у єврея. Їй постійно дають дуже багато роботи, та списують на неї усілякі негаразди і збитки, які роблять часто єврейські діти. *«Харитино! Сруль плаче. Харитино – Гершка одягни. Харитино – поведи Рівку надвір!»* [16, с. 111], - передражнює їх Харитина, описуючи своє життя у наймах. Господар – Борох – про неї каже: *«І нашто вам ета рахуба? Вона нічого не поніма, вона лінива, без загаду нічого не зроби, вона тільки спати любе»* [16, с. 117], проте як дізнався, що Цокуль дасть за неї відкупного – *«Відіте, какая проворная – як куля – і сюда, і туд!»* [16, с. 118].

Один із епізодів, змальований автором, показує і внутрішньосімейні звичаї євреїв. Зокрема, коли дитина розбила глечик молока та два яйця, то господиня вирішила побити наймичку. І коли вона каже – *«То не я, єй-богу, не я, - то панич Сруль...»* [16, с. 119] - господиня відповідає: *«Брешеш! Панич Сруль таке делікатне дітло, што єтого не зроби»* [16, с. 120]. Та й далі сцена як старший син вмовляє матір не бити наймичку на людях, а піти в дім.

Інша сцена не менш цікава: коли єврейський старший син Янкель прийшов забирати зерно, як відступне за наймичку (звісно, запросили більше, аніж домовились), драматург описує конфлікт між Янкелем і наймитом Цокуля за те, що його назвав «жидком». Наведемо скорочено діалог:

«Панас (до Янкеля). Ходім, жидку!

Янкель. Жидку! Який я тобі жидку? Я єврей, я хазяйській син, а ти что?

Свиня! Наймит... [...]

Панас. Чого ж воно єрепениться? Поки світ сонця, жид буде жидом...

Янкель (іде) Я скажу папаше, он будет жаловаться на мирового. [...]

Дід. Завзяте!

Цокуль. Яке коріння, таке й насіння. Бач, як огризається, зараз до мирового. ... А зачепи нашого хлопця, то й змовчить.

Дід. Та нашому, хоч і по потилиці дай, то тільки скривиться, а жиденя настовбурчилось, як гиндик. [...]

Панас. Там сердите бісове жиденя, - біда! Аж підскакує, аж міниться, як його жидком назвеш» [16, с. 121-122].

Досить рідкісний опис в літературі, коли єврей агресивно реагує на те, що його назвали «жидком», вимагає називати його «єврей», до того ж, він «хазяйський син» і не терпітиме, щоб так до нього звертався наймит. При цьому автор наводить і традиційну думку місцевого населення: «поки світ сонця, жид буде жидом». Надзвичайно майстерно передано у кількох коротких фразах таку глибоку проблему із використанням слова «жид» українцями та реакцією на це євреїв.

Серед дрібніших зауваг - знову-ж таки, євреї в драмі розмовляють російською, знову згадується, що бояться собак («Я буду іти з этого боку, а то у Семена зла собака...» [16, с. 118]).

В цілому ж, хоча єврейка і тяжко побила Харитину і нічого їй не заплатила за увесь час роботи у них, далеко не євреї стали причиною тієї жахливої трагедії, яка власне і була головною темою твору. Тому, хоча євреї, відповідно до тексту драми, і додають населенню чимало біди та горя, проте справжнє лихо таки сотворив свій, з місцевих, засліплений можливістю всього домогтися через свою заможність. Отже, під певним кутом зору і цю працю ніяк не можна назвати антиєврейською, а можливо і навпаки.

У своїй історичній трагедії «Сава Чалий» (1899 р.), яка описує часи Гайдамащини, створена на основі народної пісні та розповідає про трагедію людини, яка бажаючи урятувати рідну землю від кривавих боїв повстанців-гайдамак з панами, пішла хибним шляхом та зрадила товаришів. Власне трагедія відносить нас у козацьке минуле і напевне більше нагадує твори романтизму першої половини – середини ХІХ століття. Проте згадаємо кілька образів євреїв, змальованих у творі.

Абсолютно в фарватері української історичної літератури того часу, автор описує утиски від єврейської оренди. *«У цій корчмі Жид-орендар сидів немилосердний. Тільки хто писне, бувало, проти нього, зараз у двір; а у дворі за жидом тягнуть, як за братом, бо він всі переправи, всі попаси держав і мито брав... Обдирав людей на панську і свою користь. Дознався про це Сава і пристращав орандаря. Орандар сторожею корчму обставив і ще гірше почав грабувати. Тоді Гнат Голий сторожу розігнав і всіх порізав»* [16, с. 285]. При цьому вони дивуються, що вже тиждень минув а нового орандаря ще немає:

«Грива. Диво, що нових жидів-орандарів і досі тут нема.

Медвідь. Бояться.

Грива. Ніщо їх не лякає, коли поживу чують! Не вспіє кров засохнуть тим, що вчора вбито, диви – вже нові орандарі в корчмі сидять» [16, с. 285].

Крім цього, автор подає ще один дуже промовистий діалог на споконвічну тему – спілка панів та євреїв:

«Медвідь. Вірні панські слуги.

Грива. А людські п'явки.

Медвідь. Якби не орандарі, з панами легше б було жити.

Грива. Якби не пани, то й орандарів би не було.

Медвідь. І то правда. І скажи на милість: ну, будем казати, пан, хоч він і католик, так хрест же в нас один; а жид-невіра... Чому ж не з нами, а з жидами пани живуть так, як брати?» [16, с. 286].

У трагікомедії «Сто тисяч» (1899 р.) та дуже до неї подібної «Хазяїн» (1900 р.) висміюється психологічний тип людини, одержимої жадобою збагачення. У п'єсі «Сто тисяч» головний герой Калитка зустрічається з євреєм, який пропонує йому купити 100 тисяч фальшивих рублів за 5 тисяч справжніх. Зрештою він погоджується, проте євреї його обманює. У комедії «Хазяїн» зображено багатого землевласника Пузиря, надмірно жадібного, який не зупиняється перед жодними аферами, лише б помножити свої статки.

У творі «Сто тисяч» також більше уваги приділяється власне махінації, в якій беруть участь двоє євреїв, аніж описуються власне образи євреїв. До того ж таки, знову варто відзначити, що й українець, якого вони хочуть обманути, у свою чергу хоче обманути і їх (одному дав 3 тисячі замість 5-ти, а іншого вирішив обійти і напряду купити землю у сусіднього пана без посередництва іншого). Крім того, охоче вирішує брати участь в шахрайській оборудці. Та й в цілому, головна думка твору – про людину, одержиму жадобою збагачення – тобто не про єврейські махінації, а власне про Калитку. Тому варто погодитись із Сергієм Єфремовим та загалом відкинути обвинувачення Івана Карпенка-Карого у поданні виключно негативних образів євреїв.

Водночас опис образів євреїв у комедії «Сто тисяч» має кілька особливостей, які варто відзначити.

Знову-ж таки євреї розмовляють виключно російською.

Окрім того, автор згадує і практику російської імперії, яка підштовхувала євреїв до зміни віри і переходу в християнство, або ж ставати «вихрестами». Та крім того, процесу «русифікації» єврейський імен та по-батькові. Цікавим з цієї точки зору є наступний діалог?

«Гершко. Здрастуйте, Герасим Никодимович.

Герасим. Знову жид!... .. А вас як звуть?

Гершко. Грігорій Мойсєєвіч.

Герасим. Ага! Сідайте, Грігорій Мойсєєвіч. Виходить, ви вихрест?

Гершко. Боже мене сохрани, настоящій єврей.

Герасим. Грігорій Мойсєєвіч, а жид!

Гершко. Это мода теперечки... Разлі ви меня не узналі? Я тут недалечко от вас... Ми з папашею у Кукліновського землю держимо... то єсть нам теперечки нельзя держать, то ми генді робимо: формально Суписов держить, а ми з папашею хазяйнуємо – роздаєм землю мужикам.

Герасим. А-а! То це ти, Гершку? Диви, я одразу не пізнав: ти тоді на ярмарку був замурзаний, а тепер Пузирем виглядаєш» [16, с. 167-168].

Отже, Гершко говорить, що нині така мода – називатись російськими іменами. Припущення, що він вихрест – відкидає зі словами, що він «настоящий єврей». Також цікаво, що в діалозі Гершко себе називає «євреєм». Тоді як Герасим його вперто – «жид». Хоч власне це і не призводить до якогось конфлікту чи суперечки.

Більше того, в іншому діалозі Гершко промовляє: *«За кого ви меня принімаєте? Разлі я какой пархач, я человек рускій, у мене душа на распаху» [16, с. 269].*

Цікавим також є висловлювання Романа, коли він випадково поцілував єврея замість своєї дівчини, і той підняв гвалт: *«Та чи ви не сказались, господин єврей, чи з переляку не знаєте, що язык плеще!» [16, с. 274]. «Господин єврей»* - можливо вперше українець у творах письменників-реалістів говорить на єврея – «єврей», ще й «господин». Хіба ото «панич Сруль» у єврейської наймички Харитини.

Кидаються в очі також слова Гершка, які часто ототожнюються із образами євреїв:

«Гершко. Зачім гроші? Ми грошей не маємо, ми із розумом живемо.

Герасим. Як грошей нема, той розуму біг дасть.

Гершко. Помиляєтесь, не так: як розум є – будуть гроші!» [16, с. 268].

А також наступними: *«Наш заробіток у год раз, треба пользоваться. Не дасте ви, дасть Жолудь. Разлі міне не всьо равно, аби гроші» [16, с. 169].*

Цікавий також образ Копача, у відношенні до єврейської справи. Спочатку насміхається з єврея, декламуючи йому уривок із Шевченкових

«Гайдамаків» (цікаво, що той не розуміє про що мова), а згодом також говорить:

«Жид мудрує, як би кого надуть,

А як надує, зараз простує на другий путь.

Тим він живе, тим він і дише,

Що повсякчас векселя пише.

Чув? Це мої стихи. У мене, брат, цього матеріалу на воза не забереш.

Тридцять літ межи людьми живу – знаю, хто чим дише...» [16, с. 275].

У комедії «Хазяїн» подається опис власне однієї ситуації, коли Пузир вмовляє Маюфеса посвідчити на суді на його користь, і вони яскраво торгуються за ціну питання. Хоч Маюфес погоджувався лжесвідкувати за 1000 рублів, проте Феноген та Ліхтаренко, з місцевих, погодились на таке за 200 карбованців. Далі слідує діалог між ними, який варто навести повністю:

«Феноген. Що нам скажуть, то ми й покажемо у слідователя.

Маюфес. І будете присягать?

Феноген. Будемо!

Маюфес. І хрест цілувать?

Феноген. Поцілуємо.

Маюфес. Ой-ой-ой! Хороший християнин! І вам не гріх?

Феноген. А вам? [...]

Маюфес. Ай! Що ви говорите? Хіба можна рівнять бідного жидка, фактора Герика, до Феногена Петровича?! Ви поміщик і за 200 рублів будете показувать неправду і хрест цілувать? Цілувати хрест?! Ай! Мені аж страшно стало (здригнув). Такий чоловік. Ні, я не вірю, ви жартуєте.

Феноген. Хе-хе-хе! Ви хочете мене засоромить, щоб я не перебивав вам заробітку? ... Даремна праця. Ви тільки гарненько собі подумайте: чого ж то вам такі привілеї в житті, що ви можете усе робить, аби гроші, а я то вже і не можу? Та коли б я не так думав і не так робив, як думаю і роблю, то не мав би де під старість голову прихилить...

Маюфес. Ай-ай-ай! Нещасний я чоловік! З рота вирвали такий заробіток! І як його теперечки жити на світі? Уй вейз-мір, вейзмір!» [16, с. 403].

Драматург зображає спробу вже єврея використати релігійний фактор та зіграти на християнстві своїх опонентів. Проте суспільні порядки вже стали такими, що й цим не гребують. Ще й цікаву фазу вкладає в уста Феногена – що євреї мають такі привілеї в житті, що їм можна все робити заради заробітку.

Також відзначимо, що твір важко назвати антиєврейськи налаштованим, оскільки власне місцеві українці виступають з більш негативних позицій, аніж власне євреї. Можна навіть було б і сказати, що Карпенко-Карий завжди порівнює у своїх творах українців і євреїв, і як правило українці виявляються у більш не вигідному світлі, хоча й образи євреїв загалом негативні. Проте чомусь на це критики мало звертали увагу.

Одним із найбільш поширених в українській літературі є образ *єврея-торговця*. Прозаїк Нечуй-Левицький дуже детально у своїх творах описує усі особливості єврейської торгівлі. Євреїв-торговців він зображає так: *«сухі, довгі та тонкі, як хорти, швидкі, в'юнкі, звиваються коло покуців, як ті в'юни»* [27, т. 1, с. 89].

Торгівля вважається одним із основних видів заробітку для єврейського населення, тож і у творах бачимо відображення того, що євреїв завжди багато не лише на ринках чи ярмарках, а й по дорозі до них: *«коли виїжджаю з лісу, аж там попід лісом між куцями на дорозі, на стежках позасідало жидів, як того вовка хижого!»* [27, т. 1, с. 87]. *«Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицах швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися»* [21, т. 1, с. 94], *«розклав я свої причандали в рядку, повтикав кілки, повішав кожухи, шапки. Коли оглянусь, коло мене з одного боку жид, з другого боку жид з кожухами та смушевими шапками, надала мені лиха година стать саме між ними!»* [27, т. 1, с. 89].

Євреї на ринках та ярмарках займалися торгівлею різними товарами: від

продуктів харчування до тканин і промислових виробів. Цих товарів у них був доволі великий вибір, а також інколи торгували й такими речами, які важко, або й неможливо було б знайти де-інде: *«він оббігав усі крамниці, перетрусив усіх жидів і таки достав тієї матерії делікатного кольору»* [27, т. 2, с. 89].

Євреї-торговці активно боролися із конкуренцією доволі хитрими, часто не дуже законними методами, що також дуже впливало на ставлення до них українського населення. Одним із таких методів було намагання не дозволити селянам потрапити на ярмарок зі своїм товаром – перестрівши їх по дорозі, оточити натовпом та викупити товар за дуже малу ціну, щоб згодом продати самим на ярмарку подорожче: *«чи несе молодиця на продаж або птицю, або овочі, чи везе хтось возом щось, де не візьметься жидова з-за кущів, з-за ровів, так і обступлять, мов та галич, рвуть з рук, смикають, розтягують клунки, не поторгувавшись несуть в хати, та ще й лають людей. Бий їх сила Божя! Нападуть часом ... мов чорти на грішну душу. А все то, бач, щоб не допустивши людей до ярмарку, дешевше купить й обдурить. Ціну дають як на сміх»* [27, т. 1, с. 87-88].

Також, нерідко вдавалися і до крадіжок: *«і не з одного воза поцупили клунки... Сердешний мужик не похопиться й оглядітись. А жиденята тому й раді: стромляють руки між полудрабки та витягують, що налапають. По-зłodійській, бач, роблять, а справи не знайдеш!»* [27, т. 1, с. 88].

Та образ єврея-торговця не є однобоким чи винятково поганим – автори підкреслюють їхню умілість, кмітливість та винахідливість. Єврей-торговець добре розуміється на товарах та володіє навичками продажу – він балакучий, уміє заговорити та задобрити людей, розхвалити свій товар, іноді навіть поторгуватись (спершу кажуть ціну значно вищу, а згодом, при розмові, знижують її до звичайного рівня, чим створюють видимість вигідності цієї покупки). Яскраво описав такі події на ярмарку у Довгопіллі Іван Нечуй-Левицький у оповіданні «Рибалка Панас Круть»: *«оце стою та дивлюсь, а жид витягає з гурту за пояс мужика. Підгляджує, ж той крюк, і зараз вгадає, кому чого треба. ... А жид так і вертиться, так і махає хвостом, крутиться,*

як навісне веретено. Як той хорт, зіпнеться на вішалку, вхопить зубами одну шапку, накине на чоловіка, накине йому кожуха на плечі. А сам то збоку, то ззаду, то спереду, то прискакує, то одскакує. Бий його сила Божя, де в його ті слова беруться! Лепече та сокоче, хвалить крам, нема, мов, кращого й на світі. Десь вихопить дзеркальце, плюне, обітре рукавом.

– А бацис, як хоросе! На тебе всі люди дивляться. Ото козак! Дивись, ж дівчину за тебе моргає! Дивись!

А чоловік або парубок думає, може й справді. Повернеться та й питає в жінки: "Подивись-бо, Мотря, чи й справді гарно? Бреше, мабуть!" А жидок вже й чоломкається по руці та гне таку ціну, аж сумно слухать. Жид зараз-таки візьме й спустить половину, аби, бач, забалакався покупець» [27, т. 1, с. 89].

Варто відзначити також і ставлення українських селян до євреїв-торговців: українські продавці не любили їх насамперед через те, що розуміли, як важко буде з ними конкурувати: *«надала мені лиха година стать саме між ними! Висять мої кожухи, минають люди мій крам; а в гаспидових жидків, оце дивлюсь, спорожняється рядок за рядком. І бий його сила Божя з тими жидками!»* [27, т. 1, с. 89]. Українські торговці щиро усвідомлювали перевагу євреїв в уміннях продажу, та розуміючи їхні методи, не завжди хотіли їм слідувати: *«а я стою та стою. Прийде хто, скажу свою, справдешню ціну як слід, щоб Бога не гнівить та людей не кривдить: не правлю по-жидівській, як за батька. Завгодно - бери, а не завгодно - як хоч! Ніхто не силує. Минають мене люди. А обдурювать якось язик не повертається; до того, бач, треба призвичаїться, одразу не потрапиш... Бач, чоловіка піддурювать якось не випадає, якось ніяково....»* [27, т. 1, с. 89].

Селяни-покупці також налаштовані до євреїв-торговців негативно, та все ж не можуть встояти перед їхніми уміннями: *«мужик, звичайно, впускається в одержу, як на ярмарок, та ще й понакладає сього й того і за пазуху, і в кишені. ... Лає жида: "Та одчепись, невіро! піди собі під три чорти або й далі!" А все-таки йде за жидом»* [27, т. 1, с. 89].

Загалом, опис того як євреї домовляються із покупцями за ціну доволі часті і дуже яскраві і емоційні у творах письменників-реалістів: і коли Лушня та Пацюк домовляються із євреєм про продаж жита: *«жид хоч сам уже виминав колоски й роздивився певно добре, що то за жито, а проте ще взяв колосок у жменю, вимняв і розглядав зерно. Лице його нічого не виказало - ні похвали, ні огуди; тільки ледве примітні іскорки зажеврили на одну хвилинку в його чорних очах, та й ті потухли ...»* [21, т. 1, с. 472]. Також у Карпенка-Карого у драмі «Наймичка», коли Цокуль домовляється з євреєм про відкупне щоб той віддав йому свою наймичку Харитину, чи у соціальній комедії «Хазяїн», коли Маюфес домовляється із Пузирем про ціну лжесвідчення.

Ще одним із найчастіше описаних є образ *єврея-шинкаря*, присутній ледь не у кожному з оглянутих нами творів. У повісті «Хмари» Іван Нечуй-Левицький зазначає: *«... Йому закортіло заглянуть в той шинок, бо таких шинків раніше не було в Журбанях. Він увійшов у шинок і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не бачив і досі жидів, окрім орендаря в корчмі. ... Перейшов він на другий куток і там побачив такий самий шинк.... Заглянув він і в той шинк і там побачив жидівську сім'ю»* [27, т. 1, с. 238].

Про масовість такого явища говорить і те, що згадки про євреїв у шинках є Зокрема, багато побіжних згадок знаходимо у Панаса Мирного: *«дехто провідав і Лейбу, що шинкує геть за горою»* [21, т. 1, с. 295], *«До шинку, братця! До жида!»* [27, т. 1, с. 491], *«Жида пустив шинкувати... Перший на селі шинок!»* [27, т. 2, с. 399].

Проте, письменники у своїх творах не лише зображають євреїв, як власників шинків, а й підкреслюють загальну проблему пияцтва серед населення: *«... [всі] полягали спати. У трьох місцях ще тільки не погасло світло: ..., в Лейби в шинку, звідки почувався гомін, а часом і протяжна пісня пізніх гуляк...»* [27, т. 1, с. 300], *«... А Максим - як ногу вломив: з хати та на вулицю, а там - у шинок до жида. ... П'є, гуляє, з жида насміхається, з кріпаками панібратається ...»* [21, т. 1, с. 419], *«... Одному Чіпці з товариством немає клопоту [...]. Байдуже їм про тепло; дарма - про їжу! їх*

гріє жидівська горілка, а їсти - жують сухий хліб з сіллю - теж від жидів». [21, т. 1, с. 506], *«... панські степи окривалися наймитською косарською піснею - не вільною та веселою, а загмеленою жидівською горілкою»* [21, т. 2, с. 30].

Нерідко українські селяни в шинку витрачають майже всі зароблені кошти, а іноді й набирають там собі боргів, що часто й призводило до конфліктів між єврейським та українським народом: *«Як я йому усю свою худобу пропив, то й нічого?! А його, іродового сина, осьмушка горілки вдавить?...»* [21, т. 1, с. 491], *«Он казав жид, що більше не всипле без грошей!»* [21, т. 2, с. 371], *«Жид - і той... і той на нас!.. Обдурює нас, обпоює, вимотує з нас останнє збіжжя, яке же зосталося за душею... Сам підведе, сам і видасть...»* [21, т.1, с. 524].

У оповіданні Івана Нечуя-Левицького «Рибалка Панас Круть», на запитання від Панька, де ж дід Панас закопав гроші, зароблені за 20 років риболовлі, той відповідає: *«Гм, закопав я гроші, тільки не під вербою, а в шинкарки в скрині... за горілку»* [27, т. 1, с. 85]. Завершується твір також промовисто: *щойно дід наловив риби, та «швидко потім жидівка чистила під шинком рибу, а жид одмірював дідові півкварти горілки»* [27, т. 1, с. 100].

Часто шинки тримали євреї-посесори, які розташовували їх саме біля своїх заводів, щоб працівники залишали там увесь свій заробіток: *«... Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші»* [27, т. 1, с. 480].

Євреї-шинкарі у творах інколи зображуються як хитрі та підступні люди, які збагачуються за рахунок того, що не доливають, розбавляють горілку з водою та продають дешеве, поганої якості вино за дорогу ціну. Яскраво висвітлив цю тему Іван Нечуй-Левицький у своїй повісті «Микола Джеря»: *«жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставалось у його в кишені сотні карбованців»* [27, т. 1, с. 480], *«для п'яних він не тільки недоливав, а ще й води підливав»* [27, т. 1, с. 533]. Підкреслюється, наскільки

легко корчмарі вдаються до обману – відбріхуючись, він каже: *«бодай мені бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю»* [27, т. 1, с. 533]. Микола цього не залишив, зібравшись з громадою, селяни скинули голову, а *«всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським»* [27, т. 1, с. 533]. Євреї ж намагалися хитрістю виправити цю ситуацію, скориставшись перевіреним методом: *«жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки»* [27, т. 1, с. 534-535] та все ж нічого не змогли вдіяти.

Про те, що євреї продають горілку поганої якості пише і Панас Мирний: у романі *«Хіба ревуть воли»*, коли Чіпка для могоричу Пороху купив у шинку горілки, останній, спробувавши, питає, хто ж її дав. Почувши, що то була єврейка, каже: *«То-то, чортова душа, поганої дала!.. От, гаспидська Ривка! Ще-таки Оврам совісніше, а що вже Ривка...»* [21, т. 1, с. 451]. Також і в романі *«Повія»* посилаючи наймичку купити горілку, приказують: *«... Скажи жидові, щоб квартиру усипав, та доброї! Недоброї і не бери. Покуштуй попереду»* [21, т. 2, с.371].

Письменники описують доволі бідне життя євреїв-шинкарів, часто пишуть про те, що євреї проживають у тих самих приміщеннях, де й знаходиться шинок: *«шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люди і пили горілку; в другій жила жидівська сім'я»* [27, т. 1, с. 239]. А самі шинки часто були дуже брудними: *«корчма була нечиста; довгий стіл, довгі ослони та лавки були замазані й чорніли, як земля. ... Обідраний жид в ярмулці вештався по хаті. ... Дух в корчмі був такий противний...»* [27, т. 2, с. 426].

У літературних творах доби реалізму поряд з образом єврея-шинкаря часто зустрічається образ єврея-лихваря, якому селяни, при сильній скруті та бідності, дають певні речі чи коштовності в заставу, часто під великий відсоток: *«дивись, ось приніс Дувидові в заставу кожух бо нема грошей навіть на сіль»* [27, т. 1, с. 242], *«а тут Берко рип у хату! Я до його, кажу йому, що так і так, будь ласка, зарадь, зарядуй! Позич грошей. ... Бери в заставу хату»*

та ті кожухи, що нашію» [27, т. 1, с. 67].

З цих описів бачимо, що євреї-лихварі не сприймалися місцевим населенням негативно – у багатьох випадках вони рятували людей від скрути. Звичайно, їй вигоду з цього хоче якусь мати, та все ж інколи євреї буває ледь не єдиним, хто може дати гроші в борг: *«У пана просив - не дає, ... жид дає, але не інакше, як за порукою...»*, *«Хіба ж він без вигоди дасть?.. Процент злує, який схоче...»* [16, с. 73].

Інколи відсоток, який брали євреї був завеликим, на що люди скаржились: *«Грошей позичте, куме! ... Жид злує такого проценту, що ніяк не викрутишся потім»* [16, с. 242]. Проте, робили це не лише євреї: *«Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай»* [16, с. 242].

Та в заставу брали не лише при певних термінових потребах, а й через вже окреслену нами проблему – пияцтво. Коли закінчувались гроші, у шинках наливали в борг, або під заставу. Ця соціальна біда тогочасного села звісно накладала негативне ставлення і на євреїв-шинкарів, котрі в очах селян були причетними до поширення проблеми.

Окремо вартим уваги є образ *«жидівської наймички»*, який часто зустрічається у творах реалістів, як найбільш знедаленої людини. Жидівську наймичку у творах зображають дуже бідною, у старому, порваному одязі: *«у других - батько, мати; другі - зодягнені - зобуті, а я - як наймичка жидівська - доношувала тільки дядине рам'я!»* [21, т. 1, с. 31], *«ви ж самі бачите, що мені ні в чому із двору вийти, як та жидівська наймичка обідрана!»* [21, т. 1, с. 71], *«не раз доводилося бачити жидівських наймичок - обідраних, обірваних, безносих, кривоногих... Страшно глянути на їх!»* [21, т. 2, с. 298].

Зокрема, найповніше цей образ змалював драматург Іван Карпенко-Карий у своїй п'єсі «Наймичка». Головна героїня – Харитина, сирота, від безвиході працює наймичкою у єврейській родині. Вона працюювата, виконує дуже багато роботи, та їй постійно знаходять все нові завдання: *«... Не сиди мені там, скоренько справляйся, бо вже нерано, а поки води наносиш, чай поставиш, то й ніч... ще й пелюшки треба постирати, і діл помазати... Ну,*

іди, чого стоїш?» [16, с. 111]. Та незважаючи на те, як і скільки роботи вона не робила б – нею все одно незадоволені: «Та швидше мені! Лізеш як нежива» [16, с. 117]. Настільки важко було Харитині працювати у цій родині, що наодинці вона просить у Бога смерті: «Господи! Пошли ти мені смерть, остогидло мені життя моє осоружнее, нехай я не буду отак весь вік поневіряться, бо як так жити, то краще отруїть себе, пропасти!!» [16, с. 126].

Коли ж Цокуль питає її, чому ж вона служить у євреїв, та відповідає: *«Я б рада від них вирватися, але ніхто мене не прийме, бо я не знаю, хто я, звідкіль я ?.. Рухля так мене зараз дуже побила, що я цілий тиждень лежала слаба, а як одужала, хотіла втікати, а мені сказали, що у острог посадять. Так і осталась» [16, с. 126].* Врешті виявляється, що євреї навіть не платили наймичці за роботу: *«Одвернули всі гроші за телицю. .. Телиця упала в яму і забилася, а вони сказали, що я винна, та й одвернули» [16, с. 126].*

Важку долю «жидівської наймички» змалював і Панас Мирний у своєму романі «Повія» – переживши усі ті випробування, що випали на долю бідолашної Христини, з наслідками важкої хвороби, не мала іншого виходу, як прислужувати у єврейській родині.

Умови її служби дуже нагадують Харитинині: євреї завалювали її купою роботи, і весь час нею незадоволені. Одного разу, Христя обморозила ноги: *«Горять і щемлять її пальці - боляче ступати, а жидівка шле по воду за три гони - до самої річки» [21, т. 2, с. 126].* Коли ж вона скаржиться, що не дійде, бо занедужала, єврейка їй відповідає: *«А їсти дужа! А на нічні побігеньки дужа? То коли не хочеш робити, іди собі к бісу!» [21, т. 2, с. 577].*

Не раз автор згадує про те, як жахливо вони годують свою наймичку: *«їжа [в неї] - об'їдки жидівської страви та цибуля з черствим хлібом», «сіла доїдати свою вечерю - цибулю з сухарем» [21, т. 2, с. 577].* Залишалася вона голодною і у єврейський Шабат:

« – Я ще сьогодні нічого й не їла, – мовила журливо рогожка.

– Хіба жиди через день тебе годують? – зареготалася Марина.

– *Ні, не те. А сьогодні нічого не варили, шабаш*» [21, т. 2, с. 126].

Українські реалісти у своїх літературних творах змальовували також і *побут єврейського населення*, який зазвичай описували як скромний, бідний та недоглянутий. Житло у них зазвичай малого розміру, у якому можуть проживати декілька єврейських родин: *«в маленькій жидівській хатині, перегородженій тонкою грубою, живе по три, по чотири сім'ї. Господь їх знає, де вони там гніздяться!»* [27, т. 1, с. 82].

Нечуй-Левицький у своєму оповіданні «Рибалка Панас Круть» подав детальний опис містечка Богуслав та особливостей єврейського побуту у ньому. З оповідання ми дізнаємося, що проживали вони близько один до одного, утворюючи наче так би мовити «єврейські квартали»: *«туляться одна до одної невеличкі жидівські хатки з вікнами і дверима, обведеними червоною фарбою; обнизали вони кругом низкою глибоку долину...»* [27, т. 1, с. 79]. Біля таких тісно розташованих будинків знаходяться сараї, що часто бувають недобудованими: *«з хатами помішані якісь маленькі загороди з хворосту, повіточки недобудовані, з однією або з двома стінами, а часом з однією покрівлею на чотирьох стовпах»* [27, т. 1, с. 79].

На противагу мальовничій українській природі та хатинками *«з гарними зеленими садочками, з білими стінами, з веселими віконницями»* [27, т. 1, с. 79], автор змальовує байдужість єврейського населення щодо побутових умов. Навколо єврейських хатинок, окрім недобудованих сараїв, повна антисанітарія: *«кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною»* [27, т. 1, с. 79]. Вони не переймаються зовнішнім виглядом своїх помешкань, не намагаються його якось покращити чи прикрасити: *«і нігде ні садочка, ні квіток! Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі! Байдуже дітям Ізраїля про зелені садки, про пахучі гарні квітки! ... Нечепурні Рухлі та Хайки замітають своїми задрипаними спідницями смітники. І якби не Мойсейова субота, то вони і не чистилися б, здається, ніколи, так би й потліли живцем у багні»* [27, т. 1, с. 80].

Епізод із протиставлянням українських та єврейських традицій у побуті

зустрічаємо також і у повісті «Хмари», де змальовується чисте, охайне єврейське помешкання. Автор вважає це певною асиміляцією із українським народом, у якого вони перебрали любов до чистоти: *«через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, застелене білим простирадлом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті й знадвору. Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти»* [27, т. 1, с. 239].

У повісті «Микола Джеря» також присутній негативний образ стану єврейського побуту, що створює враження, що єврейські господарі не здатні, або не бажають підтримувати місця свого господарювання в належному стані: *«Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі, будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево....»* [27, т. 1, с. 477].

Подібний опис бачимо й у повісті «Бурлачка», де змальовується стан панського маєтку після того, як єврей Лейба хитрощами зміг ним заволодіти: *«брама однією половиною теліпалась на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалялась. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. ... У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канани та фортеп'яни, тепер стояли барила з горілкою»* [27, т. 2, с. 151].

Емоційний, сумний опис присутній також у романі «Повія» Панаса Мирного. Христина, повертаючись у село, бачить, що її колишню оселю євреї перетворили на шинок: *«...біля його і їх хата. Невже та довга будівля, над котрою висить на хмизині пляшка, її колись оселя? Місце те, та хата незнайома: доступ до неї не через хвіртку, а прямо з вулиці; там, де колись у неї був квітник, рожка високо піднімалася угору, барвінок слався по землі, тепер голе бите місце, і замість вікон - двері у хату»* [21, т. 2, с. 507].

Іван Нечуй-Левицький також яскраво змальовує місцевий базар та

єврейські крамнички на ньому із убогим крамом, чим лише підкреслює бідність єврейського населення: *«на базарі стоять рядками малесенькі крамниці, наче скриньки, понизані низками. В кожній крамниці коло дверей одчинена ляда в вікні й обперта на стовпець. А з тих одчинених вікон виглядають голови старих жидівок і жидів ... Їх смутні очі наче оплакують той крам, що лежить на лядах перед ними: шматочки сірки, цвяхи на сковорідках, шевська смола на тарілках. А там далі худий, довгий жид куняє над шапlickами з смолою та дьогтем, над шматками крейди, над чарками, пляшками, горшками й глечиками»* [27, т. 1, с. 80].

Важко євреям було жити у тому містечку, і не лише через соціально-економічні умови, а й через постійні стихійні лиха. У дощові, вогкі пори року – восени та навесні, усе навколо *«неначе плаває в болоті... старі жиди й жидівки бродять, мов ті чаплі, сливе по коліна в грязі; жиденята хлюпаються, як поросятка...»* [27, т. 1, с. 80].

У спеку ж, майже щороку у містечку виникають пожежі, які приносять страшенне горе: *«здається, що саме пекло не таке страшне, як тоді буває страшне містечко. А в диму, в полум'ї бігають як несамовиті бородаті жиди, розтріпані жидівки, тягнуть перини, несуть подушки»* [27, т. 1, с. 80-81]. Ніхто не допомагає їм гасити полум'я, через що пожежа приносить величезні збитки: *«і рятувать нікому: горить поти, поки само собі схоче. А другого ранку починає з другого боку, злиже, як корова язиком, півсотні хаток та крамниць»* [27, т. 1, с. 81].

Та місцеві євреї не опускають руки, і, незважаючи на усі стихійні лиха, що значно ускладнюють їх життя, вони все швидко відбудовують та повертаються до свого звичного життя: *«з того попелу десь візьмуться маленькі хатки, ще менші крамниці, вишиті очеретом та прикриті землею; потім помаленьку ніби підростуть, вкриваються драмицями або подекуди й бляхою; а там, дивись, - знов палають в полум'ї і знов сходять, як гриби після дощу»* [27, т. 1, с. 81]. Попри усі негаразди й лиха єврейський народ не втрачає бажання жити: *«невгамовні, живучі діти Ізраїля. І в воді не тонуть, і в огні не*

горять» [27, т. 1, с. 81].

Іван Нечуй-Левицький передає важку атмосферу умов життя євреїв, моральний та емоційний стан, відчуття смутку, страждань і безвиході: *«завернеш випадком в жидівську або міщанську хатину та глянеш на життя людське, - і де та веселість дінеться. Весело й хороше там на світі Божому, та погано жить там людям»* [27, т. 1, с. 82]. У тій маленькій хатинці проживає велика, бідна та голодна єврейська родина: *«кишають жиденята, як комахня, обідрані, в чорних сорочечках та нагрудниках, бліді, золотушні, з червоними, слабими очима. Жидки сидять, кравцюють руками, швидкими та сухими, як кість. А самі бліді, мишаві та зануджені, тільки очі блищать! Старий бородатий жид, напнувши біле покривало, киває до вікна головою. За шаг паляничка, одна цибулька або головка часнику - ото його харч на весь день! Жидівка годує кашею малу дитину, а кругом неї п'ятеро жиденят пантрує їй в очі, а троє качається по землі. Щільно притуляє вона до себе слабу дитину й цілує щоки та очі»* [27, т. 1, с. 82]. І підсумовує, та закінчує вступну частину оповідання Іван Семенович словами: *«і там, під гряззю та при бідності, при горі б'ється в грудях людське серце, і там ховається любов»* [27, т. 1, с. 82].

Українські письменники-реалісти у своїй творчості часто описують зовнішній вигляд євреїв. Зазвичай їх змальовують фізично слабкими, високими та дуже худими, з тонкими руками і ногами: *«тонконогі, худі, українські жидки лазять по мілководді, як ті бусли. Руки в їх довгі, тонкі, як цівки, ребра полічить можна!»* [27, т. 1, с. 81], *«а там далі худий, довгий жид куняє...»* [27, т. 1, с. 80], *«сухі, довгі та тонкі, як хорти, швидкі, в'юнкі...»* [27, т. 1, с. 89], *«...жидок Лейба, довгий та сухий, як комар в рябенькому илафроці та в чорнім картузі»* [27, т. 2, с. 9], *«... Лейба, прудкий та тонкий, як цап ...»* [27, т. 2, с. 14], *«в конторі вертілись жидки, сухі, довгі, проворні»* [27, т. 2, с. 78].

Окрім худоби, підкреслюється фізична виснаженість євреїв: *«а з тих одчинених вікон виглядають голови старих жидівок і жидів з страшенними,*

худими, жовтими обличчями, з запалими очима, синіми губами» [27, т. 1, с. 80], «кишать жиденята, як комахня, обідрані, в чорних сорочечках та нагрудниках, бліді, золотушні, з червоними, слабими очима. Жидки сидять, кравцюють руками, швидкими та сухими, як кість. А самі бліді, мишаві та зануджені, тільки очі блищать!» [27, т. 1, с. 82].

Євреїв у творах часто змальовують як неохайних: *«Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панській, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудлане волосся на голові - все це показувало, що вона не панія» [27, т. 1, с. 480], «комірники й сорочка, чорний блискучий галстук на шиї були засмальцьовані, аж блищали проти сонця» [27, т. 1, с. 477], «попід дверима качаються купами замурзані, обстрьопані, закудлані, трохи не голі жиденята в лапсердаках на грудях, в ярмулках на головах» [27, т. 1, с. 79].*

У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панас Мирний зображує певну еволюцію, зміни у зовнішності й одязі єврея Лейби та його родини – ставши генеральським управителем, коли його справи пішли вгору та матеріальний стан покращився, одяг його став кращим, дорожчим, і діти зростали його вгодованими, що їх почали порівнювати із поросятами: *«І Лейбі – нівроку! З довгополого, засмальцьованого, демикотанового балахона убрався Лейба в чорний ластиковий; і Сурка Лейбова ходила не такою зайолзаною, як приїхала; і Лейбові діти - не такі мишаві та шолудиві» «... жиденята росли, гладшали, стали аж вилискуватись, як ситі поросята, котрими їх дразнили хлопці...» [21, т. 1, с. 397].*

Крізь усі ці образи наскрізною ниткою проходить характеристика єврея як того, що ласий до грошей, готовий на все, аби їх отримати: *«тим крамарям хоч і в болоті полоскатись, аби звідтіль досягать гроші» [27, т. 1, с. 79], «як натякнув я за гроші, зараз моїй Берчисі ж рот заціпило. Вже й не гримає, й не сердиться! Звичайно, жидові грішми зараз рота затулиш» [27, т. 1, с. 87], «... тільки що [пан] одчинив контору і висипав на стіл з торби гроші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу в пана за спиною. В його очі так і забігали»*

[27, т. 2, с. 22].

Панас Мирний, у своєму творі «Лихо давнє й сьогочасне», зокрема подає таку характеристику єврейському народові: *«То таке зілля, що задалегідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає...»* [21, т. 2, с. 30].

Лейзор Рабиненко, єврей із повісті «Бурлачка» Івана Нечуя-Левицького – ще один приклад такої аморальності. Він також економив на харчуванні своїх працівників: *«харчував так, що люди не видержували, кидали паишпорта, кидали роботу і втікали з заводу, кудя тільки можна було втекти»* [27, т. 2, с. 77]. Лейзор, попри заборону в юдаїзмі їсти свинину, все ж постійно скуповував сало. До того ж, основне для нього – це ціна, скуповував найдешевше, незважаючи на те, що в тому салі вже завелися черв'яки: *«коло Лейзерового дому стояли вози з хлібом та салом. Сам Лейзор важив на терезах сало, в котрому вже ворушились черви. Лейзор не дуже гидував тією харчею, забороненою Законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посилав цілі хури в Одесу у жидівські контори»* [27, т. 2, с. 77-78]. Місцеві люди вже знали про погані умови роботи, і набирати нових людей стало все складніше. Тому Лейзор їхав за новобранцями у далекі краї, особливо підбираючи момент посту, голоду чи оплати подушного. Та навіть ті, голодні й знедолені люди не витримували таких умов: *«Лейзор держав їх у таких казармах, харчував такими харчами, що безщасні литвини, звикши їсти невіяний та несіяний хліб, кидали заводу і тікали в свій голодний край»* [27, т. 2, с. 77].

Персонажам-євреям також притаманне *пліткарство* – щойно вони дізнавались якусь інформацію, одразу ж про це гуділи всі навколо: *«...Онися розказала ще кравцям-жидам вже дочиста за благочинну; жидки рознесли ті вісті по цілому повіті»* [27, т. 2, с. 436].

Загальне ставлення суспільства того часу до єврейської спільноти та їхніх економічних і соціальних прагнень, відображаються також у змальованій характеристиці того, як євреї *хотіли бути панами*. Таке, значною мірою підсвідоме бажання бачимо у єврея Лейби, з повісті «Бурлачка» Івана Нечуя-

Левицького: «... Лейба ... приступив ближче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись з ним чаю. За цією думкою блиснула й друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю землю....Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо й зараз спали додолу» [27, т. 2, с. 20-21].

Вкрай негативно такими євреями сприймалось звертання на «ти», адже, на їхню думку, їхній статус відповідає саме звертання на «ви»: «Бродовський, взявши в посесію, довго морочився, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню» [27, т. 1, с. 478], «Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами» [27, т. 1, с. 480], «"Здорова була, Рухле!" – кажу їй. А вона як визвіриться на мене! – Яка я тобі Рухля! Свиня ти, мужик, гадюка! Яка я тобі – ти? Я з тобою свиню пасла, ци сцо?... Хіба з не бацис! Я панія, а не музицка ...» [27, т. 1, с. 87].

Українські письменники-реалісти майстерно змалювали у своїх творах низку образів єврейського життя: образ єврейського містечка, єврейської майстерні, єврейського будинку та шинку, особливості торгування на ринку та загалом мистецтва домовлятися про ціну товару чи вихваляння товару перед покупцем, образ шинкаря, орендаря, лихваря, образ знедоленої єврейської наймички. Змальовують як збіднілих і змучених євреїв, так і багатих, подають як негативні описи так і позитивні – образи гарної єврейської дівчини, образ матері яка шкодує свою хвору дитину, та й загалом образи, наповнені співчуттям до знедоленого народу. Письменники звертали увагу і на особливості єврейського одягу, вимови, письма, віросповідання. В цілому, якщо власне жоден твір письменників не стосувався прямою мірою єврейської тематики, проте за своїми сукупними ознаками українські письменники-

реалісти змогли описати чимало яскравих образів євреїв, у їх взаємодії із місцевим українським населенням в історичних умовах другої половини XIX століття.

Варто згадати також прислів'я, приказки, порівняння, які використовують письменники для змалювання образів євреїв. Зауважмо, який широкий спектр різноманітних нюансів єврейської культури, мови та релігії. Звісно, головний акцент – на їх постійному бажанні якомога більше заробити, на приналежність до іншого віросповідання, але згадуються і інші цікаві аспекти:

«Звичайно, жидові грішми зараз рота затулиш» [27, т. 1, с. 87];

«Та одчепись, невіро» [27, т. 1, с. 89];

«Не правлю по-жидівській, як за батька» [27, т. 1, с. 89];

«Цуралась їх, неначе «трефного» жиди» [27, т. 1, с. 265];

«[В роті таке паскудство,] неначе жиди з багагулою ночували» [27, т. 2, с. 103];

«[Ну та й насмішив же] бісової пари жид» [16, с. 85];

«Жиди не люблять сала, і дурні дражнять їх свинячим ухом» [16, с. 95];

«А бодай ти маци не розжував на той рік!» [16, с. 105];

«Жида чорт приніс» [16, с. 121];

«Поки світ сонця, жид буде жидом» [16, с. 121];

«Ми грошей не маємо, ми із розумом живемо. Як розум є – будуть гроші!» [16, с. 268];

«Ніщо їх не лякає, коли поживу чують» [16, с. 285];

«То таке зілля, що заздалегідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає» [21, т. 2, с. 30];

«[У других ..., а я –] як наймичка жидівська» [21, т. 1, с. 31];

«Усі вони добрі, як сплять» [21, т. 1, с. 477];

«Добрий чоловік, хоч і жид» [21, т. 1, с. 477];

«Чоловік, чесно поживе, добрим словом згадає... А жид – що?» [21, т. 2, с. 486];

«[Гомін піднявся у хатах,] наче у жидівській школі» [21, т. 2, с. 222];

«На те й жид, щоб вивертать чужі кишені!» [21, т. 2, с. 419];

«Служили панам, а це вже довелося служити жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак» [27, т. 1, с. 478];

«[Сиділи день у день, ніч у ніч,] як під суботу рабин, за книжками» [21, т. 1, с. 580];

«Як свиняче ухо, не повіре» [21, т. 1, с. 492];

«Марта так змінила голос, так уміла в розмові передражнювати жидівок, що її ні на який спосіб не можна було впізнати» [27, т. 2, с. 356];

«[Жид звелів музикам грати] жидівський танець» [27, т. 2, с. 356];

«[Знаючи красі своїй ціну, вона] торгувала нею, як жид крамом, не пропускаючи случаю зірвати найбільше.» [27, т. 2, с. 357];

«... А сьогодні нічого не варили, шабаш.» [21, т. 2, с. 573];

«Жид-невіра» [16, с. 286].

Також варто зауважити використання авторами єврейських слів, які вже міцно увійшли в українську мову: кугіль (єврейське солодке тісто), кагал (община, група людей, гурт, спільнота), пейси (локони), рабин, шабас (субота у євреїв), гешефт (оборудка).

Висновки до розділу II

Отже, якщо спробувати підсумувати загальний образ єврея у творчості І.Нечуя-Левицького, зазначимо, що письменник подав свій опис єврейського містечка, єврейського будинку, місцевого базару та способів торгівлі на них. Найчастіше образи євреїв пов'язані із образами шинкаря, а також орендаря промислових підприємств, де дуже важкі умови праці, але особливо – харчування, яке в одному випадку викликає навіть численні смерті серед працівників («Микола Джеря») чи в іншому – її просто неможливо було їсти («Бурлачка»). Особливо І.Нечуй-Левицький акцентує на постійному бажанні євреїв стати панамі і отримати народне визнання, що вони пани, вимагаючи шанобливого до себе ставлення, зокрема вимагали звертатись до них на «ви».

Кілька разів письменник згадує загалом негативне ставлення євреїв до місцевого населення, яке євреї називають «гоями» («Хмари», «Бурлачка»), говорить про необхідність просвіти для єврейського населення, як власне і для українського («Хмари»).

Автор акцентує на особливому ставленні (індиферентному) до зовнішньої краси як в єврейських будинках, так і навколо них, де тин завалився, повсюди болото, жодної квіточки і т. ін. Також у творах письменника можна почерпнути і інші відомості про особливості культури і мови єврейського населення, зокрема про особливості алфавіту, про носіння ними ярмулки, пейсів, специфічного типу єврейської бороди, кафтанів, постійно євреї створювали якийсь гвалт та шум, постійно їх скубли місцеві собаки тощо. При тому, євреї-шинкарі часто дуже гарно володіли українською мовою, знали різноманітні примовляння, зовсім як місцеві мешканці.

При цьому, євреї-шинкарі в селах часто виступали і як лихварі, в тому числі і в позитивному світлі – за будь-якої більшої біди бігли до шинкаря, щоб закласти чи кожуха чи чогось з одєжі, чи просто позичити горілки чи грошей, зокрема для сплати подушного. Водночас шинкарі часто-густо виявлялись у змові із сільською владою, мали схильність недоливати чи розбавляти горілку водою, тож у творах знайшло відображення і рух на селі за заборону євреям займатися шинкарством та навіть спроби їх виселення із сіл («Микола Джеря»).

В цілому, в описах євреїв не спостерігається надмірного негативу, часто автор навіть описуючи якісь негативні моменти, зберігає рівний описовий тон і не вдається до різноманітних звинувачень, які можна було б потрактувати як особисту неприязнь до євреїв чи використання забобонів чи стереотипів під час їх опису.

Загалом у творчості Панаса Мирного образи євреїв не настільки різноманітні, як у Івана Нечуя-Левицького, проте доволі важливі і значимі. Найбільше Панас Мирний розробляє образ «єврейської наймички», про яку згадує мало не в кожному творі. Крім того, у його творах присутні позитивні,

або ж підкреслено нейтральні характеристики образів євреїв, чого інші письменники уникали. Особливо впадає у вічі використання Панасом Мирним образу сільської хати, покинутої мешканцями через важкі умови життя, які євреї викупувають та перетворюють на шинки. Можна було б стверджувати, що вказаний образ у письменника виступає як пророчо-песимістичний щодо подальшого розвитку українського народу, проте доказів щоб таке стверджувати недостатньо.

Також порівняно новим є образ євреїв з великого міста (Одеси), які на все дивляться з презирством, чваняться, та все думають, як їм захопити більше влади і грошей.

Крім загальних образів, письменник подає короткі, проте надзвичайно ємні і цінні описи ситуації на українських землях у пореформенний час та місце у ньому євреїв – їх намагання взяти в оренду панські маєтки, наставити шинків, про соціальну прірву, яка утворилась між різними соціальними групами в Україні, про збудування євреями на українських землях свого нового царства. Причини непорозумінь між народами, як впливає з його творів, вважав релігійними.

Загалом, у творах Івана Карпенка-Карого образи євреїв не настільки виразні, як у творах прозаїків реалізму. Трохи накладає свій відбиток той факт, що Іван Карпенко-Карий працював у драматургії, стиль якої дещо обмежує можливості використовувати об'ємні описи чи давати героям авторські оцінки. Поведінку героїв п'єс більше визначає їх негативна роль як шахраїв чи посередників, тож їх єврейська етнічна приналежність лише підкреслює окремі негативні їх риси. Основними негативними героями у творах виступають перш за все місцеві люди з їх зіпсованими поглядами та рисами характеру, тому на їх фоні образи євреїв виглядають не настільки негативними. Одночасно автор змальовує доволі рідкісний в українській літературі конфлікт між євреєм і наймитом господаря через слово «жид», змальовує процеси русифікації єврейського населення.

Загалом, кожен із згаданих нами письменників привніс частину своїх деталей у образи євреїв. В цілому, поєднавши їх в одне ціле, констатуємо, що автори доволі глибоко, хоча й однобічно, висвітили різноманітні аспекти єврейського побуту та особливостей проживання на українських землях, та витворили доволі цілісні і легко впізнавані образи, які глибоко вкорінені в українську класичну літературу, як власне і були вкорінені у тогочасне життя на українських землях під окупацією російської імперії.

Проаналізувавши твори українських письменників-реалістів можемо стверджувати, що вони витворили у своїх працях доволі цілісні образи єврейського містечка, торгівлі євреїв на місцевому базарі, єврея-торговця, єврея-шинкаря, єврея-лихваря, єврея-управителя панських маєтків чи підприємств, прагнення євреїв до влади (як вони уявляли себе панами, вимагали до себе звернення на «ви»), важкої праці єврейської наймички. Змальовували також і зовнішність місцевих євреїв, особливості їхнього побуту та господарювання, а також певні риси характеру, що були їм характерні.

В цілому ж, українські письменники-реалісти майстерно змалювали у своїх творах низку образів євреїв: образ єврейського містечка, єврейської майстерні, єврейського будинку та шинку, особливості торгування на ринку та загалом мистецтва домовлятися про ціну товару чи вихваляння товару перед покупцем, образ шинкаря, орендаря, лихваря, образ знедоленої єврейської наймички. Змальовують як збіднілих і змучених євреїв, так і багатих, подають як негативні описи так і позитивні – образи гарної єврейської дівчини, образ матері яка шкодує свою хвору дитину, та й загалом образи, наповнені співчуттям до знедоленого народу. Письменники звертали увагу і на особливості єврейського одягу, вимови, письма, віросповідання. В цілому, якщо власне жоден твір письменників не стосувався прямою мірою єврейської тематики, проте за своїми сукупними ознаками українські письменники-реалісти змогли описати чимало яскравих образів євреїв, у їх взаємодії із місцевим українським населенням в історичних умовах другої половини XIX століття.

ВИСНОВКИ

Українська література власне не витворила твору, в якому розглядалася б виключно проблематика життя євреїв на українських землях у складі російської імперії в II пол. XIX століття. Вона описує переважно образи євреїв з точки зору українського селянина та міщанина, ніби дивиться на них їхніми очима, як вони перетиналися із ними у повсякденному житті, які були далекі від питань внутрішнього розвитку громади чи від обговорення проблематики збереження єврейської культури та загалом народу.

Література доби реалізму відзначалася неабиякою соціальною направленістю, вивчала і описувала найбільш поширені людські проблеми того часу, та загалом за своєю спрямованістю описує негативні події у їх розвитку, змальовуючи неминучість настання власне трагічних подій та наслідків, що накладає загалом негативно-песимістичного спрямування, а усі герої, згадані в ньому, виглядають як співучасники чи причина до трагічних подій, які врешті стаються у творах. Такий загалом негативний загальний образ формується над усіма дійовими особами та процесами, про які йдеться в оповіді, а отже і над образами євреїв, які на той час насправді були фактично невіддільні від життя українського селянина.

1. Проблематика вивчення образу єврея та єврейської тематики у творчості українських письменників-реалістів II пол. XIX – поч. XX ст. є міждисциплінарною: для всебічного її дослідження необхідні знання з історії, юриспруденції, знань з єврейської культури, релігії, етнографії, мовознавства, історії економіки, соціології, психології окремих соціальних та національних груп.

2. Серед філологічних наук образ єврея в українській літературі досліджується в рамках порівняльної компаративістики та її підвиду етноімагології, яка працює із поняттями «національного образу», «стереотипу», «упередження», як вони утворюються і функціонують.

3. Юридичне і соціально-економічне становище євреїв на українських землях обумовлене російським імперським законодавством, яке заборонило

євреям проживати у селах, визначило їх як клас міщан, дозволило проживання у малих містечках українських губерній («смуги осілості»), без права заїжджати на власне російські землі.

4. Основними заняттями єврейського населення стали переважно ремесло та торгівля, а також - шинкарство, лихварство та оренда, а згодом також стали власниками чи управителями дрібних підприємств, фабрик та заводів.

5. Політикою російської імперії стосовно євреїв став примус до асиміляції та ліквідації його національних та культурних особливостей, рух за світську освіту та відхід від традиційного єврейського способу життя, проте коли з'явилися перші реальні наслідки такої політики – зросійщені євреї – уряд перейшов до політики обмеження кількості євреїв серед учнів навчальних закладів (запровадження «відсоткової норми»), до політики витиснення єврейського населення та єврейських погромів як засобу боротьби із ліберальними та революційно-реформаторськими настроями.

6. Образи євреїв в українській літературі романтизму (І половини ХІХ століття) творилися під впливом «Історії Русів», а також виявленої в середині ХІХ століття «Думи про поневолення козаччини Жидами і її повстання».

7. Українська класична література послідовно використовувала поширений серед населення і фактично загальнонародний термін «жид» на позначення євреїв, що іноді викликало певні непорозуміння із єврейською громадою та вимагало пояснень.

8. У середині 1860-х років в українській літературі запанував реалізм - літературний напрям характеризується правдивим і об'єктивним відображенням дійсності, всебічним зображенням соціальних явищ, аналізом їхніх причин, та розглядом проблем типових героїв у типових обставинах та життєвих ситуаціях.

9. Українські письменники-реалісти – Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), Панас Мирний (1849-1920) та Іван Карпенко-Карий (1845-1907) – створили достовірну модель і описали образ життя українського суспільства

середини 19 століття. Змальовані письменниками образи відповідають тогочасним історичним обставинам, самі письменники намагалися правдиво і об'єктивно відобразити тогочасну дійсність, отже твердження про використання ними поширених стереотипів щодо образів євреїв є помилковим.

10. У своїх творах І.Нечуй-Левицький подав опис єврейського містечка, єврейського будинку, місцевого базару та способів торгівлі на них, подав образ шинкаря, а також орендаря промислових підприємств, акцентує на бажанні євреїв стати панами, вимагаючи шанобливого до себе ставлення, зокрема звертатись до них на «ви». Кілька разів письменник згадує загалом негативне ставлення євреїв до місцевого населення, яке називають «гоями», а також говорить про необхідність просвіти для єврейського населення, як власне і для українського.

11. У творах Нечуя-Левицького можна почерпнути і інші відомості про особливості культури і мови єврейського населення, зокрема про особливості алфавіту, про носіння ними ярмулки, пейсів, специфічного типу єврейської бороди, кафтанів, постійного створення євреями якого гвалту та шуму, постійно їх скубли місцеві собаки тощо. При тому, євреї-шинкарі часто дуже гарно володіли українською мовою, знали різноманітні примовляння, зовсім як місцеві мешканці. Часто євреї-шинкарі в селах виступали і як лихварі, в тому числі і в позитивному світлі – за будь-якої більшої біди бігли до шинкаря, де отримували допомогу. Водночас шинкарі часто-густо виявлялись у змові із сільською владою, мали схильність недоливати чи розбавляти горілку водою, тож у творах знайшло відображення і рух на селі за заборону євреям займатися шинкарством та навіть спроби їх виселення із сіл.

12. В цілому, в описах євреїв у І.Нечуя-Левицького не спостерігається надмірного негативу, автор зберігає рівний описовий тон і не вдається до різноманітних звинувачень, які можна було б потрактувати як особисту неприязнь до євреїв чи використання забобонів чи стереотипів під час їх опису.

13. У творчості Панаса Мирного образи євреїв менш яскраві, ніж у І. Нечуя-Левицького. Найбільше Панас Мирний розробляє образ «єврейської наймички», про яку згадує мало не в кожному творі. Крім того, у його творах присутні позитивні, або ж підкреслено нейтральні характеристики образів євреїв. Особливо впадає у вічі використання Панасом Мирним опису сільської хати, покинутої мешканцями через важкі умови життя, які євреї викупувають та перетворюють на шинки. Також порівняно новим є образ євреїв з великого міста.

14. Крім загальних образів, Панас Мирний подає короткі, проте надзвичайно ємні і цінні описи ситуації на українських землях у пореформенний час та місце у ньому євреїв – їх намагання взяти в оренду панські маєтки, наставити шинків, про соціальну прірву, яка утворилась між різними соціальними групами в Україні, про збудування євреями на українських землях свого нового царства. Причини непорозумінь між народами, як впливає з його творів, вважав релігійними.

15. У творах Івана Карпенка-Карого образи євреїв не настільки виразні, як у творах інших письменників реалізму. Поведінку героїв п'єс більше визначає їх негативна роль як шахраїв чи посередників, отже їх єврейська етнічна приналежність лише підкреслює окремі негативні їх риси. Основними негативними героями у творах виступають перш за все місцеві люди з їхніми зіпсованими поглядами та рисами характеру, тож на їхньому фоні образи євреїв виглядають не настільки негативними. Одночасно автор змальовує доволі рідкісний в українській літературі конфлікт між євреєм і наймитом господаря через слово «жид», змальовує процеси русифікації єврейського населення.

16. Загалом, українські письменники-реалісти доволі глибоко висвітили різноманітні аспекти єврейського побуту та особливостей проживання на українських землях, та витворили доволі цілісні і легко впізнавані образи, які глибоко вкорінені в українську класичну літературу – образ єврейського містечка, торгівлі євреїв на місцевому базарі, єврея-торговця, єврея-шинкаря,

єврея-лихваря, єврея-управителя панських маєтків чи підприємств, відобразили прагнення євреїв до влади та збагачення, важкої долі єврейської наймички. Змальовували також і зовнішність місцевих євреїв, особливості їхнього побуту та господарювання, звертали увагу і на особливості єврейського одягу, вимови, письма, віросповідання. Крім того, письменники змальовують як збіднілих і змучених євреїв, так і багатих, подають як негативні описи так і позитивні – образи гарної єврейської дівчини, образ матері яка шкодує свою хвору дитину, та й загалом образи, наповнені співчуттям до знедоленого народу.

17. В цілому, хоча власне жоден твір письменників не стосувався прямою мірою єврейської тематики, проте за своїми сукупними ознаками українські письменники-реалісти змогли описати чимало яскравих образів євреїв, у їх взаємодії із місцевим українським населенням в історичних умовах другої половини XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрійчук М. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Надніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. К.: НТУУ «КПІ». 2013. 223 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/47236704.pdf>
2. Брик О.С. Українсько-єврейські взаємовідносини. Канада, 1961. 384 с.
3. Будний В. Порівняльне літературознавство. К. Києво-Могилянська академія. 2008. 430 с.
4. Будний В. Розгадка чарів Цірцеї : національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології // Слово і час. 2007. № 3. С. 52-63.
5. Гаврилів О. Освічений, але пиячить. До питання національних стереотипів // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2013. Вип. 33. С. 315-323 URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/VLNU_Mv_2013_33_38.pdf
6. Гаєвська Н., Пилипей О. Дмитро Чижевський про особливості розвитку реалізму в українській літературі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. 2022. №1 (31). С. 9-11. URL: <https://philology-journal.com/index.php/journal/article/download/49/45/>
7. Грабович Г. Єврейська тема в українській літературі XIX та початку XX сторіччя // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К., 1997. С. 238-258. URL: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr10.htm>
8. Доценко В. Пантелеймон Куліш і «єврейське питання» в середині XIX ст. // Українознавчий альманах. Випуск 25. 2019 р. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. С. 60-66. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/343>
9. Єфремов С. Літературні характеристики українських письменників. VII. Карпенко-Карий (Ів.К.Тобілевич). Київ-Лейпціг. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24932/file.pdf>

10. Жаботинський В. Здобути державу Ізраїль. – К.: Видавець Олексій Бешуля, 2023. 416 с.
11. Жаботинський В. Наука з Шевченкового ювілею // Жаботинський В. Здобути державу Ізраїль. – К.: Видавець Олексій Бешуля, 2023. С. 400-408
12. Жаботинський В. Кримська колонізація // Жаботинський В. Здобути державу Ізраїль. – К.: Видавець Олексій Бешуля, 2023. С. 409-415
13. Забіяка І. В. Імагологічний аспект вивчення сучасної чеської та української літератур // Компаративні дослідження слов'янських мов та літератур. 2013. Вип. 21. С. 213-219
14. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. Том второй. Выпуск 1. Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. Киев, 1875. 171 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Antonovych/Istoricheskia_pesni_malorusskago_naroda_t2.pdf
15. Історія Русів. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина // Історія Русів. Нью-Йорк, 1956. 346 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IstRusiv_1956/IstRusiv_1956.pdf
16. Карпенко-Карий І. Драматичні твори. К.: Наукова думка, 1989. 608 с.
17. Кулиш П. Недоразумение по поводу слова «жид» // Основа. СПб., 1861. № 6. С. 134-142. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/osnova01.htm>
18. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т.1. СПб, 1856 г. 323 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kulish/Zapysky_o_Yuzhnoi_Rusy_Tom_1.pdf
19. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Volkov_Anatolii/Leksykon_zahalnoho_ta_porivnialnoho_literaturoznavstva.pdf
20. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. 340 с.
21. Мирний П. Твори: в 2-х тт. - К.: Наук. Думка, т. 1. 1989. 752 с.; т. 2. 1989. 640 с.
22. Назаренко М. Вороги, сусіди, соратники: «єврейська тема» в українській літературі межі XIX – XX століть // Науковий вісник

Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 2 (48). С. 62-70. URL: [http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/article/view/273799/269119/273799-Текст статті-631013-1-10-20230212.pdf](http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/article/view/273799/269119/273799-Текст%20статті-631013-1-10-20230212.pdf)

23. Найман О.Я. Історія євреїв України. Київ, 2003. 496 с.

24. Наливайко Д. С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. Київ: Основи. 1998. 578 с.

25. Наливайко Д. Стан і завдання українського порівняльного літературознавства // Урок української. 2000. № 11-12. С. 50-57.

26. Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. 440 с.

27. Нечуй-Левицький І.С. Твори: в 2-х тт. - К.: Наук. Думка, т.1. 1985. 640 с.; т.2. 1986. 640 с.

28. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини. URL: http://ukrlit.org/nechui_levytskyi_ivan_semenovych/siohochasne_literaturne_priamuvannia/4#google_vignette

29. Подорож із «Українсько-єврейською зустріччю». Від давнини до 1914 року. Київ: ФОП Вольф І.Є. 2018. 168 с.

30. Пустовіт В. Ю. Відображення національних ідей у спадщині І. Нечуя-Левицького // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2013. Вип. 1. С. 153. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/world_lit/article/download/2264/2095/

31. Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Слово і час. 2019. №7. С. 53-60. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170951/06-Pchilka.pdf>

32. Рабінович Я.Й. На зламі віків. До 1000-річчя проживання євреїв в Україні. К.: Українська книга. 1998. 360 с.

33. Реалізм у мистецтві // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – Київ: Абрис, 2002. С. 541. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

34. Світич С. Проблеми вивчення стереотипів та стереотипізації: теоретико-методологічні підходи // Наукові записки Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2013. № 1 (63). С. 310-324. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/svitych_problemy.pdf

35. Семків Р. Пригоди української літератури (від романтизму до постмодернізму). – Київ: Темпора, 2023. 688 с.

36. Сердюк С. В. Функції етнічних стереотипів та їхня роль у формуванні етнічної ідентичності / С. В. Сердюк // Наукові записки НаУКМА: Теорія та історія культури. - 2001. - Т. 19. - С. 10-14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9290>

37. Скуратівський В. До єврейсько-українських літературних зв'язків: попередні нотатки // Скуратівський В. Культура: україно-європейські стратегії. К.: Ін-т культурології НАМ України, 2021. С. 385-405. URL: http://icr.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Book_2021_Skurativsky.pdf

38. Словник української мови в 11-ти тт. URL: <https://sum.in.ua/>

39. Тарнавський М. Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі. Київ: Лаурис; Торонто: Наук. Т-во ім. Тараса Шевченка в Канаді, 2018. 288 с.

40. Терещенко О. І. Нечуй-Левицький та Емський указ // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2016. №13. С. 39-40

41. Українська мала енциклопедія. / упорядник Онацький Є. Буенос-Айрес. 1963. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/third_book/part1.pdf

42. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. - К.: Вид. центр «Просвіта», 1999. 120 с. URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy22.htm>

43. Шестопа́л М. Євреї на Україні. К.: МАУП, 2002. 240 с.

44. Шкандрій М. Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність. К.: Дух і літера, 2019. 352 с.

45. Якимович В. А. Літературна етноімагологія, літературні образи та етнообрази: проблеми термінології // Science and Education a New Dimension. Philology, VI(52), Issue: 177, 2018 Sept. С. 73-77. URL: <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-177VI52-18>.